
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, Α'

Στόν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη

I. Βακχylίδη «Παιὰν» 4, 69 - 72 Sn. - M.

Στὸ Ἀνθολόγιο τοῦ Στοβαίου (4, 14, 3=4, 371 W. - H.) παραδίδεται ἓνα ἀπόσπασμα¹ ἀπὸ κάποιον παιάνα τοῦ Βακχylίδη ποὺ ἐξυμνεῖ τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης²: ἡ χαρὰ ἀπλώνεται παντοῦ, ἐνῶ τὰ ὅπλα ἐγκαταλελειμμένα ἔχουν γεμίσει ἀράχνες³ καὶ ἔχουν σκεπαστεῖ ἀπὸ μούχλα. Ὁ ποιητὴς ὑπογραμμίζει ἐπίσης, καὶ αὐτοὶ οἱ στίχοι μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰρήνης:

χαλκεῖαν δ' οὐκ ἔστι σαλπίγγων κτύπος,
οὐδὲ σὺλᾶται μελίφρων
ἦπρος ἀπὸ βλεφάρων
ἄψος δς θάλπει κέαο.

Οἱ ἐκδότες⁴ παραπέμπουν στοὺς στίχους 1198 - 1206 τοῦ *Αἴαντα*⁵ τοῦ Σοφοκλῆ. Ὁ χορὸς τῶν Σαλαμινίων ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὸ μακροχρόνιο πόλεμο κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας ἀναζητεῖ τὴν εἰρήνη καὶ καταριέται τὸν «πρῶτο εὑρετὴ» τοῦ πολέμου ποὺ τοῦ στέρησε τὰ ἀγαθὰ της:

1. Στὴ φιλολογικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ B. Snell ὀφείλουμε τὴ σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνήκει στὸ ἴδιο ποίημα, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἔφερε στὸ φῶς ὁ ὀξυρυγχιανὸς πάπυρος III 426 (=178 Pack²). Βλ. Das Bruchstück eines Paians von Bakchylides, *Hermes* 67 (1932) 1 - 13.

2. Γιά παρόμοιους ὕμνους στὴν τραγωδίᾳ βλ. E. Βάκχ. 419 κ.έ., Ὁρ. 1682 κ.έ., *Κρεσφ.* ἀπ. 453 N² (=ἀπ. 4 Musso)· πρβ. καὶ R. Kannicht, *Euripides Helena*, Χαϊδελβέργη 1969, στ. 1151 - 64.

3. Γιά τὸ μοτίβο αὐτὸ βλ. τὰ παράλληλα ποὺ συγκεντρώνει ὁ Pearson στὸ ἀπ. 286 τοῦ Σοφοκλῆ.

4. *Bacchylides*, postl B. Snell ed. H. Maehler, Λειψία 1970¹⁰ (Teubner). Τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν παιάνα καὶ τὸ χωρίο τοῦ *Αἴαντα*, σημειώνει ἐπίσης ὁ W. B. Stanford, *Sophocles Ajax*, Λονδίνο 1963, στ. 1203 - 6.

5. Ἀκολουθῶ τὴν κωλομετρίᾳ τοῦ R. D. Dawe, *Sophocles Tragoediae* I, Λειψία 1975 (Teubner).

μόνο μιὰ φορά στὸν *Πῆσο*. Ὅπωςδὴποτε ἡ παρουσία «ἄπαξ τραγωδουμένων» δὲν εἶναι ἓνα φαινόμενο πού ἐπιτρέπει πάντοτε τὴν ἐξαγωγή ἀποφασιστικῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσή μας εἶναι τουλάχιστον ἀξιοσημεῖωτο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἡμέρα ἀποτελεῖ τὸ χρονικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζεται ἡ δράση τῶν περισσοτέρων τραγωδιῶν καὶ ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτὸ γίνονται ὑπερβολικὰ συχνά¹ ἀναφορὲς ἀπὸ τοὺς τραγικούς, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδη². Ἡ μοναδικότης τῆς λέξης πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ περιέργη. Ὡστόσο μπορούμε ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα νὰ συναγάγουμε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια ὅτι τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ κάποιο συνώνυμο τῆς λέξης *τῆμερον*. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κινήθηκε ἤδη ὁ P. Rau³, ὁ ὁποῖος σημειώνει: Im Original könnte εἰς τὸ *σήμερον* (so Meineke) *τῆδε θῆμέρα* oder *τῆδ' ἐν ἡμέρα* gestanden haben. Ἡ συμπλήρωση τοῦ Meineke, ἂν καὶ ἐλκυστικὴ, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ παρακινδυνευμένη σύμφωνα μὲ τὶς σύντομες σκέψεις πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Οἱ προτάσεις τοῦ Rau, ἐφόσον δὲν προτείνει ἢ δὲν υἱοθετεῖ καμιάν ἄλλη ἐπέμβαση στὸ στίχο, εἶναι ἄμετρες. Ἡ πιθανότερη, κατὰ τὴ γνώμη μου, συμπλήρωση θὰ ᾔταν:

δεῖ γάρ με δόξαι πτωχὸν <ἐν τῆδ' ἡμέρα>.

Ἡ συμπλοκὴ ἐν τῆδ' ἡμέρα παράλληλα μὲ τὴν φράση τῆδ' ἐν ἡμέρα εἶναι συχὴ στὴν τραγωδίαν· π.χ. E. Ἰππ. 21/2 *τιμωρήσομαι* / *Ἰππόλυτον ἐν τῆδ' ἡμέρα*. Ἀνδρ. 802/3 ὡς *κακὸν κακῷ* / *διάδοχον ἐν τῆδ' ἡμέρα* προσύεται. Ὅτι ἡ συμπλήρωση δὲν εἶναι ἀπίθανη ἢ μετρικὰ ἐνοχλητικὴ (παράβαση τοῦ ζεύγματος τοῦ Porson), τὸ ἀποδεικνύουν δύο τουλάχιστον παραδείγματα: Σ. OT

διδ. διατρ., Königsberg 1939, σσ. 17 κ.έ. ἐκφράζει ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν τραγικὴ προέλευση ὁλόκληρου τοῦ στίχου. Πρβ. καὶ E.W. Handley-J. Rea, *The Telephus of Euripides*, BICS Suppl. 5, Λονδίνο 1957, σ. 29.

1. Δὲ νομίζω ὅτι εἶναι τυχαία ἡ παρόδηση τοῦ Εὐριπίδη στὶς Θεσμοφοριάζουσες τοῦ Ἀριστοφάνη (76/7):

τῆδε θῆμέρα κριθήσεται
εἴτ' ἔστ' ἔτι ζῶν εἴτ' ἀπόλωλ' Εὐριπίδης.

Πρβ. καὶ Austin ἀπ. **144, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ δίστιχο προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν *Τῆλεφο* καὶ μετατρέπει τὸ δεύτερο στίχο ὡς ἐξῆς: *εἴτ' ἔστ' ἔτι ζῶν εἴτ' ὄλωλε* <*Τῆλεφος*>.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ρητὴ ἀναφορὰ καὶ ὑπογράμμιση τῆς ἡμέρας ὡς χρονικοῦ πλαισίου στὸν Αἰσχύλο ἀπουσιάζει, παρόλο πού ἡ δράση μερικῶν τραγωδιῶν του διαρκεῖ μὴν ἡμέρα. Τὸ φαινόμενο ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ νὰ διερευνηθεῖ διεξοδικά, πράγμα πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ. Γιὰ μιὰ πρώτη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση βλ. J. C. Kamerbeek, *Aspecten van de Tijd in de Griekse Tragedie* (speciaal bij Aeschylus), *Meded. d. Koninkl. nederl. Akad. v. Wetensch.* 26, 4 (1963) 147 - 158.

3. *Paratragedia* (Zetemata 45) Μόναχο 1967, σ. 33, ὑπόσημ. 37.

1157 ἔδωκ'· ὀλέσθαι δ' ὄφελον τῇδ' ἡμέρᾳ καὶ Ε. "Ιων 1354 ὦ μακαρίων μοι φασμάτων ἦδ' ἡμέρα.

III. 'Ο Διόδωρος Σικελιώτης καὶ τὰ Σχόλια τοῦ Τζέτζη στὴν «'Αλεξάνδρα» τοῦ Λυκόφρονα

'Ο Τζέτζης σχολιάζοντας τὴ λέξη *χάρων* (=«λέων») στὴν *'Αλεξάνδρα* τοῦ Λυκόφρονα (455) ἀφηγεῖται σύντομα τὸ φόνον τοῦ λιονταριοῦ τῆς Νεμέας ἀπὸ τὸν 'Ηρακλῆ (p. 168, 11-13 Scheer): ἡ δὲ ἱστορία τοιαύτη· ἐν Νεμέᾳ χώρα τοῦ "Αργονυ λέων ἦν ἄτρωτος σιδήρῳ καὶ βολαῖς παντοίαις, δὴν 'Ηρακλῆς συνθλάσας ταῖς οἰκείαις χερσὶ σκεπαστηρίῳ τῷ τούτου δέρματι ἐκέχρητο.

'Ο Scheer παραπέμπει στὸν *'Ηρακλῆ Λεοντοφόνο* (Εἰδύλλιον XXV) τοῦ Θεοκρίτου¹, ὡς πιθανὴ πηγὴ τοῦ Σχολίου. Ὡστόσο εἶναι πιθανότερο ὅτι πηγὴ τοῦ πολυίστορος Βυζαντινοῦ ὑπῆρξε τὸ χωρίον IV 11, 3 - 4 τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη, ὅπως προδίδει ἡ χρῆσι μερικῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων στὴν περιγραφὴ τοῦ ἴδιου θέματος: καὶ πρῶτον μὲν ἔλαβεν ἄθλον ἀποκτείνει τὸν ἐν Νεμέᾳ λέοντα. οὗτος δὲ μεγέθει μὲν ὑπερφυῖς ἦν, ἄτρωτος δὲ ὦν σιδήρῳ καὶ χαλκῷ καὶ λίθῳ τῆς κατὰ χεῖρα βιαζομένης προσεδεῖτο ἀνάγκης...τὴν δὲ δορὰν αὐτοῦ περιθέμενος, καὶ διὰ τὸ μέγεθος ἅπαν τὸ ἴδιον σῶμα περιλαβὼν, εἶχε σκεπαστήριον² τῶν μετὰ ταῦτα κινδύνων.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τζέτζης εἶχε πλούσια βιβλιοθήκη καὶ ὅτι ἀνάμεσα στὰ βιβλία του συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ Διόδωρος Σικελιώτης³, γεγονός πού κάνει ἀκόμη πιθανότερη τὴν ἀντλησι τοῦ Σχολίου ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ.

IV. 'Αριστοφάνη «Σφηῆκες» 177/8

Στοὺς *Σφηῆκες* τοῦ 'Αριστοφάνη ὁ Φιλοκλέων δοκιμάζει ἕναν ἀπὸ τοὺς πάμπολλους τρόπους, γιὰ νὰ ἀποδράσῃ ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ, ὅπου ζεῖ ὡς κρατούμενος τοῦ γιοῦ του, ὥστε νὰ μporέσῃ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ ἀσίγαστον δικαστικὸ πάθος του: ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμία νὰ πουλήσῃ τὸ γάϊδαρον τοῦ σπιτιοῦ καὶ

1. 'Η πατρότητα καὶ ἡ χρονολόγησι τοῦ ποιήματος ἀμφισβητοῦνται. Βλ. πρόχειρα A. S. F. Gow, *Theocritus*, Cambridge 1952², II σσ. 439 κ.έ. καὶ A. Körte-P. Händel, *Die hellenistische Dichtung*, Στουτγάρδη 1960, σσ. 239 κ.έ.

2. Μὲ τὴ λέξη *σκέπας* ἐννοεῖται ἴσως ἡ λεοντὴ τοῦ 'Ηρακλῆ στὸν ὀξυρυγχιανὸν πάπυρον XXVII 2454 col. I 8. "Ηδη ὁ πρῶτος ἐκδότης E. G. Turner ὑπέδειξε τὸ χωρίον τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη πού παραθέσαμε παραπάνω.

3. Πρβ. E. Scheer, *Lycophronis Alexandra* II, Βερολίνο 1908, σσ. XIV καὶ 100.

ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ ἴδιος θὰ καταφέρει νὰ τὸν πουλήσει σὲ εὐνοϊκότερη τιμὴ ἀπὸ ὅ,τι θὰ πετύχαινε ὁ γιός του. Ὁ Βδελυκλέων ὁμῶς ἀντιλαμβάνεται τὸ τέχνασμά του καὶ ἐπιμένει νὰ πάει ὁ ἴδιος στὴν ἀγορά. "Ἐτσι ἐτοιμάζεται νὰ βγάλει τὸ ζῶο ἀπὸ τὸ σπῖτι ἔχοντας τὸ νοῦ του, ὥστε νὰ μὴν ξεμυτίσει κὰν ὁ πατέρας του (177/8):

ἀλλ' εἰσιὼν μοι τὸν ὄνον ἐξάγειν δοκῶ,
ὅπως ἂν ὁ γέρον μὴδὲ παρακύψῃ πάλιν.

Ἡ παρουσία τῶν λέξεων *ὄνος* καὶ *παρακύπτω*¹ ἀνακαλεῖ αὐθόρμητα στὴ μνήμη τὴν παροιμία *ὄνου παρακύψεως*². Πρόκειται γιὰ τὴν εὐτράπελη ἱστορία ἐνὸς ὄνου ποῦ ἀπὸ ἀμέλεια τοῦ ὄνηλάτη κατευθύνθηκε σ' ἓνα ἐργαστήριον κεραμεικῶν, ὅπου ὁ ἰδιοκτήτης του ἔτρεφε ὄρνιθες, καὶ σκύβοντας ἀπὸ τὴν πόρτα προκάλεσε στὶς ὄρνιθες τέτοιο πανικό, ὥστε καταστράφηκαν τὰ σκεύη τοῦ ἐργαστηρίου. Ὁ κεραμέας μὴνυσε τὸν ὄνηλάτη, γιατί ἔσκυψε τὸ συμπαθὲς τετράποδό του. Ὅπως σημειώνει ὁ παροιμιολόγος ἡ παροιμία λέγεται ἐπὶ τῶν καταγελάστως συκοφαντουμένων.

Βέβαια στοὺς στίχους τοῦ Ἀριστοφάνη δὲ γίνεται ἄμεση ἀναφορὰ στὴν παροιμία, ἀλλὰ δύο λόγοι ἐνισχύουν τὴ βásiμη ὑπόψια ὅτι ὁ ποιητὴς παίζει μαζί της:

(α) Ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος ποῦ δείχνει ὁ Φιλοκλέων γιὰ τὴ δίκη καὶ τὴν καταδίκη τῶν κατηγορουμένων ἀπηχεῖ ἀναμφισβήτητα τὴ νομικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοφάνη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἰσάγονται ὅσο τὸ δυνατό περισσότερες ὑποθέσεις γιὰ ἐκδίκασιν³. Ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἦταν νὰ σημειωθοῦν περιπτώσεις παρόμοιες μὲ τὴν ἀνυπόστατη κατηγορία τοῦ κεραμέα τῆς παροιμίας.

(β) Λίγο παρακάτω (191) ἀναφέρεται μιὰ παροιμία ποῦ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητὴς στὸ χωρίο ποῦ πραγματευόμαστε γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ παροιμίες ποῦ ἔχουν ὡς βάση τους ἱστορίες μὲ ὄνους. Πρόκειται γιὰ τὴν παροιμίαν *ὑπὲρ ὄνου σκιᾶς*⁴. Ἡ ἱστορία ποῦ ὑπόκειται στὴν παροιμία αὕτη εἶναι ἡ ἐξῆς: Κάποιος μίσθωσε ἓνα γαίδαρο καί, ὅταν θέλησε νὰ ξεκουραστεῖ, κάθησε στὴ σκιά τοῦ ζώου, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν καυτὸ ἥλιο. Ὁ ἰδιοκτήτης ὅμως

1. Τὸ ρῆμα *παρακύπτω* ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν Ἀριστοφάνη· πρβ. τὰ σχόλια τοῦ Platonauer στὴν *Εἰρήνη* 981/2 καὶ τοῦ Ussher στὶς *Ἐκκλησιαστικὰς* 884.

2. Ζηνόβιος 5, 39 (*Corpus paroemiographorum graecorum* I, σσ. 136 - 137). Πρβ. καὶ Λουκιανὸς *Λούκ.* 45.

3. Βλ. πρόχειρα D. M. MacDowell, *Aristophanes Wasps*, Ὁξφόρδη 1971, σσ. 1 κ.έ.

4. Ζηνόβιος 6, 28 (ἔ.π. I, σσ. 169 - 170).

μήγνυσε τὸν μισθωτὴ ὑποστηρίζοντας ὅτι ἐκμίσθωσε τὸ ζῶο καὶ ὄχι τὴ σκιά του ¹.

Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι κάνουν, πιστεύω, ἀρκετὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ σκόπιμα τὶς λέξεις τῆς παροιμίας, γιὰ νὰ προκαλέσει συνειρμούς πού θὰ δημιουργήσουν ἱλαρότητα στοὺς θεατές του ².

V. Ὁ Σικελιανὸς καὶ τὰ «Ἡλειακά» τοῦ Πανσανία

Ὁ Θ. Ξύδης ³ διαπίστωσε σὲ δύο ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ ὅτι ἄμεση πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ ποιητῆ στάθηκαν τὰ Ἡλειακά τοῦ Πανσανία. Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα *Παντάρκης* ⁴ καὶ *Τὸ βρέφος* ⁵. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν Ἡλειακῶν πλούτισε τὴ σκέψιν καὶ τὴ φαντασίαν τοῦ Σικελιανοῦ καὶ μὲ ἄλλες εἰκόνες καὶ παραστάσεις.

(α) Στὸν Πρόλογο τοῦ *Αὐρικοῦ βίου* ὁ ποιητὴς ὀρίζει τὴν «ἐφηβότητά» του ὡς ἐξῆς: «ἡ πρώτη θετικὴ συγκρότηση τῶν δυνάμεών μου—ψυχικῶν, πνευματικῶν, σωματικῶν—ὁλόγυρα ἀπ' τὸν τρίσβαθον πυρῆνα μιᾶς συνολικῆς ἐρωτικῆς μου πόλωσης καὶ μιᾶς συνολικῆς τους ἀκτινοβολίας, γιὰ τὴ μυχαίτερη ἀφομοίωση καὶ κατὰγνωση βαθιά μου τοῦ παντός» ⁶. Ἡ πολυσύνθετη αὐτὴ ἐνότητα, πού ὁ ποιητὴς πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα, διασπάστηκε στὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς μας, καὶ γι' αὐτὸ προσπαθεῖ στὰ ἐρωτικά του ποιήματα νὰ συγκολλήσει πάλι τὰ συντρίμμια ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε

1. Μιὰ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμη ἀναφορὰ σὲ παροιμία μὲ πρωταγωνιστὴ πάλι τὸ συμπαθητικὸ τετράποδο εἶναι ὁ στίχος 1310 τῶν *Σφηκῶν*: κλητῆρί τ' (ἐνν. ἔοικας) εἰς ἀχνρὸν ἀποδεδρακότι. Πρβ. τὰ ἀρχαῖα Σχόλια ad. l. καὶ τὶς σημειώσεις τῶν Leutsch - Schneide-win στὸν Διογενιανὸ 6, 91 (I σ. 284) καὶ στὸν Γρηγόριο Κύπριο 4, 61 (II σσ. 124 - 125).

2. Αὐτὸ τὸ ἔξυπνο παιχνίδι θὰ χανόταν, ἂν ὁ στίχος δὲν ἦταν γνήσιος, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Dindorf, ὁ ὁποῖος τὸν ὀβελίζει (πρβ. F. H. M. Blaydes, *Aristophanes Vespaе*, Halis Saxonum 1893 ad l.).

3. Ἀγγελὸς Σικελιανός, Ἀθήνα 1973: *Παντάρκης* σσ. 242 - 249 (πρῶτη δημοσίευση: *Πελοποννησιακά Γ' - Δ'*, 1958 - 59)· *Τὸ βρέφος* σσ. 256 - 263 (πρῶτη δημοσίευση: *Ελλάδα*, Φεβρουάριος 1964)· Πρβ. καὶ σ. 262: «Ὁ Σικελιανὸς ἔχει γράψει ἀξιοσημείωτο ποίημα μὲ τὸν τίτλον Ἀφροδίτη Οὐρανία. Εἶναι ἡ ἔμπνευσή της βασιική. Γι' αὐτὸ καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ποιήματά του, πού ἔγραψε κατὰ καιρούς, τὰ ἔβαλε σὲ μιὰν ἐνότητα, τὴν ὁποία πάλι ὀνόμασε Ἀφροδίτης Οὐρανίας». Γιὰ τὴν Ἀφροδίτη Οὐρανία ὁ Ξύδης παραπέμπει στὰ Ἡλειακά VI 20, 6.

4. Α. Σικελιανοῦ, *Αὐρικός Βίος*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, τόμ. Β', σσ. 122 - 126 ~ Πανσανίας V 11, 3 καὶ VI 10, 6.

5. Ὁ.π., τόμ. Ε', σσ. 33 - 35 ~ Πανσανίας VI 20, 4 - 5.

6. Ὁ.π., σ. 59.

ταπεινή καὶ μονόπλευρη ἐρμηνεία τοῦ ἐρωτικοῦ στοιχείου. Τὴν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῆς *ad fontes* τὴν παρομοιάζει μὲ τὸν ποταμὸ Ἀλφειό: «Παρόμοια τώρα—θὰ μπορούσα νά'λεγα—μὲ τὴ ροὴ τοῦ μυθικοῦ Ἀλφειοῦ πού, ἀφοῦ κατέβηκε ἀλαφρὸς καὶ ἀπάρθενος ἀπ' τὰ βουνὰ τῆς Ἀρκαδίας καὶ χύθηκε ἔπειτα στὰ πέλαγα κι' ἀνάμειξε, γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα, μὲ τὴ βαθιὰ τους ταραχὴ καὶ πίκρα τὰ νερά του, ὅμως δὲν διασπάστηκε στὸ βάθος, ἀλλ' ἀκολούθησε τὸ δρόμο του κι ἀνάμεσα ἀπὸ μύρια ἐμπόδια, ἑωσότου—σιωπηλός, 'κεκαθαρμένος', λυτρωμένος, 'οὐσιάρχης' ποταμός—ἔσμιξε πάλι, γιὰ μὴν ἄρτια μέθεξή του μὲ τὴν ὅλη πνοὴ τῆς Δημιουργίας καὶ μιὰ θεία του ζωντανή Ἱερογαμία, ἐρωτικὸς ἀπ' τὴν ἀρχὴ κι ὥσπερ τὸ τέλος, μὲ τὴ Νύμφη ποὺ ὀνειρεύτηκε ἀπὸ πάντα: τὴν Ἀρέθουσα, ὁμοούσια μὲ τὴν ἄρρητης θηλότητος ἐρωτικὴ καὶ ἀπόκρυφη τοῦ Σὺμπαντος πηγῇ».

Πρβ. Ἡλειακὰ V 7, 2-3: *Λέγεται δὲ καὶ ἄλλα τοιαύδε ἐς τὸν Ἀλφειόν, ὡς ἀνὴρ εἶη θηρευτής, ἐρασθῆναι δὲ αὐτὸν Ἀρεθούσης, κυνηγετεῖν δὲ καὶ ταύτην. Καὶ Ἀρέθουσαν μὲν οὐκ ἀρεσκομένην γήμασθαι περαιωθῆναι φασιν ἐς νῆσον τὴν κατὰ Συρακούσας, καλουμένην δὲ Ὀρτυγίαν, καὶ ἐνταῦθα ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι πηγῇ· συμβῆναι δὲ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος καὶ Ἀλφειῷ τὴν ἄλλα γῆν ἐς τὸν ποταμόν. Ταῦτα μὲν λόγου τοῦ ἐς Ἀλφειόν...τὸ δὲ διὰ τῆς θαλάσσης ἰόντα ἐνταῦθα ἀνακοινοῦσθαι τὸ ὕδωρ πρὸς τὴν πηγὴν οὐκ ἔστιν ὅπως ἀπιστήσω...Κατὰ τοῦτο οὖν, ὅτι τῇ Ἀρεθούσῃ τοῦ Ἀλφειοῦ τὸ ὕδωρ μίσγεται, καὶ τοῦ ἔρωτος τὴν φήμην τῷ ποταμῷ πείθομαι.*

Ὁ μῦθος παραδίδεται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Παυσανία καὶ ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο¹. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς τὸν γνώριζε ἀπὸ τὸν Παυσανία, ἀπὸ ὅπου τὸν παρέλαβε καὶ τὸν ἀξιοποίησε δημιουργικὰ.

(β) Τὸ ποίημα Ἡρακλῆς², ποὺ ἀνήκει στὴ συλλογὴ Ἡ συνείδηση τῆς γῆς μου, πρόσφερε ἀναμφισβήτητα στὸν ποιητὴ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀξιοποιήσει τίς μυθολογικὲς γνώσεις του καὶ τὰ διαβάσματα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων κἀνοντας πολλαπλὲς ἀναφορὲς τόσο στὴ ζωὴ τοῦ μεγάλου ἥρωα ὅσο καὶ σὲ ἄλλα γεγονότα τῆς ἀρχαιότητος³. Τὶς ἀναφορὲς αὐτὲς θὰ τίς ἀναπτύξω λε-

1. Μεταμορφώσεις V 572 κ.έ. Γιὰ ἄλλες ἀναφορὲς στὴν Ἀρέθουσα βλ. τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἰβύκου 323 Page. Καμιά ἀπὸ τίς πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται ἐκεῖ δὲν εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐνέπνευσε τὸν ποιητὴ.

2. "Ο.π., τόμ. Γ', σσ. 45 - 58.

3. Μιὰ συνολικὴ ἔρευνα τοῦ ἔργου τοῦ Σικελιανοῦ ποὺ θὰ ἀποσκοποῦσε στὴ συγκέντρωση, κατάταξη, καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων πηγῶν τοῦ ποιητῆ θὰ ἀπέδιδε σίγουρα πλούσιους καρπούς. Ἀφετηρία θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποτελέσουν οἱ σκέψεις τῆς L. Feder γιὰ τοὺς ποιητὲς W. B. Yeats, Ezra Pound, T. S. Eliot καὶ W. H. Auden στὴ διεξοδική της μελέτη *Ancient Myth in Modern Poetry*, Princeton 1973³.

πτομερέστερα με κάποιαν ἄλλη εὐκαιρία· ἐδῶ περιορίζομαι σὲ λίγους μόνο στίχους πού ἀπώτερη πηγή τους ἔχουν πάλι τὰ *Ῥλειακά* τοῦ Παυσανία. Ὁ Σικελιανὸς παρομοιάζει τὶς στροφές τοῦ ποιήματός του πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ταξίδι του μέσα στοὺς αἰῶνες¹ μετὶς λεῦκες πού ἔφερε καὶ φύτεψε ὁ *Ῥρακλῆς* στὴν *Ἀλτη* (160-170):

Κι ὅπως Ῥσὺ πού ταξιθεύοντας
τὴ γῆν ὀλάκερη,
ὅταν εἶδες λεῦκες
τὶς ἐξήλεψες μὲς στὴν ψυχὴ Σου
καὶ εἶπες νὰ φέρεις νὰ φυτέψεις στὴν Ῥλλάδα
γύρω ἀπὸ τὴν *Ἀλτη*,

ἀπὸ τὸ αἰώνιό μου ταξίδι
φέρνω ἐτοῦτες τὶς Στροφές
ἀνάβρα ἀμάραντη τοῦ Λόγου
πού στὴν ἀνοιξή του
παίζει μετὰ τὰ φύλλα του τὸν οὐρανό!

Πρβ. *Ῥλειακά* V 14, 2: *Τῆς δὲ λεύκης μόνης τοῖς ξύλοις ἐς τοῦ Διὸς τὰς θυσίας καὶ ἀπ' οὐδενὸς δένδρου τῶν ἄλλων οἱ Ῥλεῖοι χοῖσθαι νομίζουσι, κατ' ἄλλο μὲν οὐδὲν προτιμῶντες ἐμοὶ δοκεῖν τὴν λεύκην, ὅτι δὲ Ῥρακλῆς ἐκόμισεν αὐτὴν ἐς Ῥλληνας ἐκ τῆς Θεσπροτίδος χώρας. Καὶ μοι καὶ αὐτὸς ὁ Ῥρακλῆς, ἥνίκα τῷ Διὶ ἔθενεν ἐν Ὀλυμπίᾳ, τῶν ἱερείων τὰ μηρία ἐπὶ λεύκης καῦσαι ξύλων.* (Πρβ. καὶ Θεόκριτο II 121.)

Ῥ προσθήκη τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν σὲ ὅσα ἐντόπισε ἡδη ὁ Ξύδης ὁδηγεῖ στὸ βέβαιο συμπέρασμα ὅτι ὁ Σικελιανὸς διάβασε καὶ χρησιμοποίησε σὲ διαφορετικὲς περιόδους τῆς ποιητικῆς του παραγωγῆς τὰ *Ῥλειακά* τοῦ Παυσανία.

1. Ῥ λέξη αἰώνιος (166) νομίζω ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχει τὴ σημασία «παντοτινός», ἀλλὰ ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴ φράση «μέσα στοὺς αἰῶνες». Ὁ ποιητὴς βυθίζεται στὴ γνήσια ἐλληνικὴ παράδοση, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὸ μῆνυμά του· πρβ. τοὺς στίχους 73 - 77:

ἀλλ' ὥς μὴ πεταλούδα, πᾶνω ἀπὸ ναν ποταμό,
τονε περνάει
πετώντας πρὸς τὸ ρέμα ἀντίστροφα,
διαβαίνοντας ἀπάνου ἀπ' τὸν αἰῶνα
ἐγύρισα στῆς πάλης τὴν οὐσία γοργά.

VI. Μιὰ εἰκόνα τοῦ Θ. Σ. "Ελιοτ στὸν Σικελιανό;

Τὰ Λόγια τοῦ Διονύσου πρὸς τὴν Ἀριάδνη¹ περιέχουν τοὺς ἐξῆς στίχους (13-20):

Δὲν πόνεσες ἀκόμα,
δὲν πόνεσες πολὺ.
Δὲ σκάλισες τὸ χῶμα
σὺν τὸ πιστὸ σκυλί,

ποὺ σκάβει μὲ τὰ νύχια
τὸ χῶμα, γιὰ νὰ βρεῖ
τοῦ κυρίου του τὸ σῶμα
κάτου ἀπ' τὴ μαύρη γῆ.

Ἡ εἰκόνα τοῦ πιστοῦ καὶ ἐπίμονου σκυλιοῦ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ξεθάψει τὸν ἄνθρωπο θυμίζει ἔντονα μερικοὺς στίχους ἀπὸ τὸ πρῶτο κομμάτι τῆς *"Ερημης Χώρας* τοῦ "Ελιοτ² ποὺ φέρει τὸν τίτλο *"Η ταφή τοῦ νεκροῦ* (71-75):

Κεῖνο τὸ λείψανο ποὺ φύτεψες στὸν κῆπο σου
τὸν ἄλλο χρόνον,
"Αρχισε νὰ βλασταίνει; Πές μου θ' ἀνθίσει ἐφέτο;
"Η μήπως ἡ ξαφνικὴ παγωνιά πείραξε τὴ βραγιά του;
"Ω κράτα μακριὰ τὸ Σκυλί, τὸν ἀγαπάει τὸν ἄνθρωπο,
Τὶ μὲ τὰ νύχια του θὰ τὸ ξεχώσει πάλι³!

Ἡ *"Ερημη χώρα* δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1922 καὶ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Γ. Σεφέρη τὸ 1936. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Σικελιανοῦ γράφτηκε τὸ 1946—ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ἀπόλυτα σίγουρη—δὲν εἶναι ἀπίθανο, παρόλο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ ἀδιάσειστα, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει ἄρκετὰ συχνὰ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ὅτι ὁ Σικελιανὸς δανείστηκε τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸν "Ελιοτ.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

1. *Λυρικὸς Βίος*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, τόμ. ζ' σσ. 135 - 136.

2. Θ. Σ. "Ελιοτ, *"Η ἔρημη χώρα*, μετάφρ. Γ. Σεφέρη, Ἀθήνα ("Ἰκαρος") 1967³.

3. Ὁ "Ελιοτ παραπέμπει στὸ Μοιρολόγι τῆς τρελῆς μάννας ἀπὸ τὸ *Λευκὸ Λιάβολο* τοῦ Webster, ποὺ ὁ Σεφέρης μεταφράζει—ἰδιαίτερα τοὺς στίχους ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ—ὡς ἐξῆς:

"Ἀλλὰ κράτα μακριὰ τὸ λύκο ποὺ ὀχτρεύεται τὸν ἄνθρωπο
τὶ μὲ τὰ νύχια του θὰ τὸν ξεχώσει πάλι.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΩΜΙΚΟΥ ΑΠ. 173 Κ.

‘Ο Ἀθήναιος (I 5b - d) παραδίδει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Φάωνα τοῦ κωμικοῦ Πλάτωνα. Κάποιος ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμία νὰ διαβάσει σὲ ἀπομόνωση τὸ βιβλίον μαγειρικῆς τοῦ Φιλόξενου ¹. ὁ συνομιλητὴς τοῦ τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ διαβάσει ἓνα κομμάτι, καὶ ἡ παράκλησή του εἰσακούεται. Ἡ συνομιλία διεξάγεται σὲ τριμέτρους, ἐνῶ τὸ παράθεμα τοῦ Φιλόξενου, ποὺ παρωδεῖται ², εἶναι γραμμένον σὲ ἑξαμέτρους. Τὸ παράθεμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

A. ἄρξομαι ἐκ βολβοῖο, τελευτήσω δ' ἐπὶ θύνον

B. ἐπὶ θύνον; οὐκοῦν τῆς τελευταίας πολὺ ³

κράτιστον ἐνταυθὶ τετάχθαι τάξεως.

A. βολβὸς μὲν σποδιᾷ δαμάσας καταχύσματι δεύσας

ὥς πλείστους διάτρωγε· τὸ γὰρ δέμας ἀνέρος ὀρθοῖ ⁴. 10

καὶ τάδε μὲν δὴ ταῦτα· θαλάσσης δ' ἐς τέκν' ἄνειμι.

εἶτα μετὰ μικρόν·

οὐδὲ λοπὰς κακὸν ἔστιν· ἀτὰρ τὸ τάγηρον ἄμεινον,
οἶμαι.

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Φιλόξενον τὸν Λευκάδιον, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲ διαθέτουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες οὔτε εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε τὴ σχέση του μὲ τὸν Φιλόξενον τὸν Κυθήριον. Γιὰ τὸ πολὺπλοκὸ αὐτὸ πρόβλημα βλ. P. Brandt, *Corpusculum poesis epicae Graecae ludibundae*, Λειψία 1888 (Teubner), σσ. 124 κ.ε.· U. v. Wilamowitz, *Die Textgeschichte der griechischen Lyriker*, Βερολίνο 1900, σσ. 85 - 86· P. Maas, *RE* XX, 1 στ. 193.

2. Πρβ. Meineke, *Fragmenta poetarum comediae antiquae*, Βερολίνο 1840, II₂ σ. 673: Qui inde a versu sexto sequuntur hexametri, non ipsius esse Philoxeni sed ad irridendum Philoxenum ab ipso Platone esse confictos idem (ἐνν. ὁ Th. Bergk) recte monuit. Βλ. ἐπίσης Brandt, ὁ.π., σ. 126. ‘Ο J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, Leiden 1957, I σ. 542 ὑπόσημ. c παρατηρεῖ μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξη: Platons lines are prob(ably) a parody of Philoxenus' famous poem.

3. ‘Ο A. M. Desrousseaux στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀθηναίου (Παρίσι, Les Belles Lettres, 1956) υἱοθετεῖ πρότασιν τοῦ Meineke ποὺ διαμορφώνει τὸ κείμενον τοῦ στίχου 7 ὡς ἑξῆς: ἐπὶ θύνον; οὐκοῦν <δεινὸν ἦν τὸ παρὰ> πολὺ.

4. ‘Ο Desrousseaux, ὁ.π., υἱοθετεῖ τὴν διόρθωσιν τοῦ Casaubon δέμας ἀν(δρὸς ἀν) ὀρθοῖ ἀντὶ τοῦ ἄμετρου δέμας ἀνορθοῖ τῶν κωδίκων. ‘Ωστόσο σωστὰ παρατήρησε ἤδη ὁ Meineke: perfecit emendationem (ἐνν. τοῦ Cas.) Dindorfius. Πραγματικὰ, τὸ ρῆμα ὀρθόω καὶ τὸ ἐπιθετὸ ὀρθὸς εἶναι συνηθισμένες λέξεις σὲ παρόμοια συμφραζόμενα, ἐνῶ τὸ σύνθετο ἀνορθῶ δὲν ἀπαντᾷ οὔτε μιὰ φορὰ μὲ ἄσμενη σημασία. Πρβ. J. Henderson, *The Maculate Muse*, New Haven/London 1975, σσ. 112, 10.

καὶ μετ' ὀλίγα·

δορῶν αἰολίαν συνόδοντά τε καρχαρίαν τε
μὴ τέμνειν, μὴ σοι νέμεσις θεόθεν καταπνεύσῃ, 15
ἀλλ' ὄλον ὀπτήσας παράθες· πολλὸν γὰρ ἄμεινον κτλ.

Σκοπὸς τοῦ σημειώματος ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι νὰ ἐντοπίσει μὲ βάσῃ ὁ-
ρισμένες λεκτικὲς ὁμοιότητες τὶς πιθανὲς πηγὲς ἀπὸ τὴν ἐπικὴ καὶ τραγικὴ
ποίησιν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων.

στ. 6. Ἦδη ὁ Εὐστάθιος¹ διαπίστωσε ὅτι ὁ πρῶτος ἐξάμετρος ἀποτελεῖ
παρωδία τοῦ στίχου 97 τῆς ἑνατῆς ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας: ἐν σοὶ μὲν λήξω,
σέο δ' ἄρξομαι (1164, 25): τοῦτον δὲ ἀνάπαλιν ἔχει (ἐνν. ὁ Πλάτων) παρα-
ποιηθὲν ἀστείως ἐξ Ὁμήρου τὸ «ἄρξομαι - ἐπὶ θύνον». Πρέπει νὰ παρατηρή-
σουμε ἐπίσης ὅτι τὰ ρήματα ἄρχομαι καὶ λήγω (ἐδῶ χρησιμοποιεῖται, βέβαια,
τὸ τελευτῶ, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι οὐσιαστικὴ) εἶναι τυπικὰ ρήματα ποὺ
ἀπαντοῦν σὲ ὑμνητικὰ συμφραζόμενα².

στ. 10. Ἡ λέξις δέμας χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τὸ σεμνότερον καὶ ὑπονοεῖ
τὸ membrum virile³, ὅποτε καὶ τὸ ρῆμα ὀρθῶ παίρνει τὴν ἀνάλογη ἀφροδίσια
σημασία. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ποιητὴς νὰ εἶχε ὑπόψιν τοῦ στίχου 405 ἀπὸ τὸν
Ὁρέστη τοῦ Εὐριπίδου: παρῆν τις ἄλλος, δς σὸν ὄρθενε δέμας⁴;

στ. 11. Ὁ στίχος ἀποτελεῖ μετάβασιν σ' ἓνα καινούργιο θέμα⁵. Παράλληλα
μὲ τὸ ρῆμα ἀνείμι ποὺ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμην ἡροδότειο τρόπο μετάβασης (πρβ.
π.χ. I 140 ἀνείμι δὲ ἐπὶ τὸν πρότερον λόγον· VII 239 ἀνείμι δὲ ἐκεῖσε τοῦ λό-

1. Ὁ Edmonds, ὁ.π., παραπέμπει ἐπίσης στὸν Λιβάνιον Ἐπιστ. 67 Foerster: ἄρξομαι
ἐξ ἀγαθοῦ, τελευτήσω δ' ἐς ἄμεινον. Πρόσθεσε καὶ τὸ ἀδέσποτο ἐλεγειακὸ ἀπόσπασμα 27,
1 - 2 West ἐ]ξ ἀγαθοῦ γὰρ/ἀρξόμενος τελέω τὸν λόγον [ε]ἰς ἀγα[θόν].

2. Πρβ. M. L. West, *Hesiod Theogony*, Ὁξφόρδη 1966, σχόλιο στους στ. 1 καὶ 48·
πρβ. ἐπίσης καὶ Θεογν. 1 - 2 West Ὡ ἄνα Λητοῦς νιέ, Διὸς τέκος, οὔποτε σεῖο/λήσομαι
ἀρχόμενος οὐδ' ἀποπνόμενος.

3. Henderson, ὁ.π., σσ. 112, 10 καὶ 115, 18· βλ. Εὐστάθιος 1283, 33 κ.ε. τὸ δὲ τοιοῦ-
τον νεῦρον Ἀριστοφάνης ἐν Ὅρνισι κοινῶς εἶπεν ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσι, οἱ δὲ σεμνότεροι
δέμας καλοῦσι, καὶ κατῆρξεν εἰς τοῦτο Πλάτων ὁ κωμικὸς εἰπὼν περὶ βολβοῦ, δς πολλὸς ἐν
Ἀθήναις φύεται, τὸ δέμας ἀνορθοῖ, τουτέστι τὸ αἰδοῖον ἐντείνει. Γὰρ τὴ διεγερτικὴ ιδιότη-
τα τοῦ βολβοῦ πρβ. π.χ. Ἀριστ. Ἐκκλ. 1092 μὲ τὴ σημείωσιν τοῦ Ussher.

4. Στὴν τραγωδίᾳ τὸ ρῆμα ὀρθῶ (τὸ ὀρθεύω ἀπαντᾷ μόνο στὸν Ὁρέστη προφανῶς
γὰρ μετρικούς λόγους) συνοδεύει συνήθως οὐσιαστικὰ ὅπως κάρᾳ, πρόσωπον, κτλ. Πρβ.
π.χ. Εὐρ. Ἰππ. 198 ἀρατέ μου δέμας, ὀρθοῦτε κάρᾳ μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Barrett. Ὁ στίχος
αὐτὸς τοῦ Ὁρέστη, ἂν ἡ ὑπόθεσή μου εἶναι σωστὴ, ἐπιβεβαιώνει ἀπὸ μιᾶν ἄλλῃ ἄποψιν τὴ
διόρθωσιν τοῦ Dindorf. Τὸ πλησιέστερο ἐπόμενο παράλληλο πρὸς τὸ στίχον μας εἶναι τὸ
χωρὶς Εὐρ. Βάκχ. 364 περὶ δ' ἀνορθοῦν σῶμ' ἐμόν, κάρῳ τὸ σόν.

5. Πρβ. J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Ὁξφόρδη 1954², σ. 258: Μὲν δὲ

γουν) ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ συμπλοκή μὲν δὴ χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς σὲ παρόμοιες περιπτώσεις. Μέσα στὰ πεζολογικὰ αὐτὰ συμφραζόμενα προβάλλει σὲ ἔντονη ἀντίθεση ἡ ὑψηλὴ ποιητικὴ περίφραση τέκνα θαλάσσης¹ (=ψάρια). Ἡ περίφραση αὐτὴ ταιριάζει ἀσφαλῶς σὲ τραγικὸ ὕφος. Πρβ. π.χ. Αἰσχ. Πέρσ. 618 ἄνθη τε πλεκτὰ παμφόρου γαίης τέκνα· Εὐρ. Ἡλ. 897 οἰωνοῖσιν, αἰθέρος τέκνοις· Χαιρήμ. 71 F9, 1 - 2 SN. ἀνθηροῦ τέκνα / ἔαρος· 71 F 10, 3 SN. λειμώνων τέκνα Ἀριστ. Βάτρ. 211 λιμνῶν κρηναῖα τέκνα (=βάτραχοι). Γιὰ περιφραστικὲς περιγραφὰς τῶν ψαριῶν πρβ. ἀκόμη τὶς τολμηρὰς φράσεις Αἰσχ. Πέρσ. 577-8 σκύλλονται πρὸς ἀναύδων /...παίδων τὰς ἀμιάντων καὶ Εὐρ. ἀπ. 27 N². δεινὰ μὲν φῦλα πόντον.

στ. 15. Πρβ. Αἰσχ. Ἀγαμ. 105 ἔτι γὰρ θεόθεν καταπνέει² (ἀνάπαιστοι).

στ. 16. Πρβ. Ἡσ. Ἔργα 320 χρήματα δ' οὐχ ἀρπακτὰ θεόδοτα πολὺν ἀμείνω· 570 τὴν φθάμενος οἶνας περιταμνέμεν ὥς γὰρ ἄμεινον· 750 μῆδ' ἐπ' ἀκινήτοισι καθιζέμεν, οὐ γὰρ ἄμεινον.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ γενικὰ ὅτι οἱ προστακτικὲς τοῦ ἀποσπάσματος (διάτρωγε, μὴ τέμνειν, παράθες) καὶ τὸ δεύτερο ἐνικὸ πρόσωπο ἐναρμονίζονται ἀπόλυτα μὲ τὸ παραινετικὸ ὕφος ἐνὸς διδακτικοῦ ποιήματος³.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

is frequently used by the historians as a formula of transition, the μὲν clause often summing up the preceding section of the narrative. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἡ χρῆση τῆς συμπλοκῆς μὲν δὴ στὴν ποίηση εἶναι σπάνια· ἀπλῶς ὁ συνδυασμὸς μὲ τὸ ρῆμα ἄνειμι (τὸ ἀνέρχομαι ἀπαντᾷ στίς Τρωάδες τοῦ Εὐριπίδη στ. 61, ἀλλὰ ἐκεῖ φαίνεται ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ δάνειο ἀπὸ τὴν πεζογραφία παρὰ τὸ ἀντίθετο) προσδίδει περισσότερο βάρος στὴν παρατήρηση τοῦ Denniston. Παραδείγματα ἀπὸ τὴν ποίηση: Αἰσχ. Προμ. Δ. 500 τοιαῦτα μὲν δὴ ταῦτ' ἐνεργε δὲ χθονὸς κτλ. Πέρσ. 200· Εὐρ. Ἀλκ. 156· Ἐκ. 603· Ἐλ. 761 κτλ.

1. Πρβ. Ἀρχέστρ. ἀπ. XXXIX 3 Brandt πόντον τέκνα ποὺ ἴσως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὅπως μαρτυροῦν καὶ ἄλλες ὁμοιότητες τῶν δύο ποιητῶν ποὺ ἐπισήμανε ὁ Brandt, ὁ.π., σ. 125. Ἡ φράση πόντον τέκνα κτλ. δὲν ἀπαντᾷ στὸν Ὀμηρο.

2. Στὸν κωμικὸ Πλάτωνα παραπέμπουν ἔτι οἱ J. D. Denniston καὶ D. Page, *Aeschylus Agamemnon* Ὁξφόρδη 1957, ad l. Πρβ. καὶ Ἀρχέστρ. ἀπ. XV 3 - 4 Brandt μῆ σοι νέμεις καταπνέουσα/δεινὴ ἀπ' ἀθανάτων.

3. Πρβ. Brandt, ὁ.π., σ. 126: *Ieiunum illud sane fuerit didacticorum more... idemque a parodica ratione prorsus abhorrens* (ἡ κρίση ἀφορᾷ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Φιλοξένου).

ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *TIMON* 10:
ΕΝΑΣ ΥΠΑΙΝΙΓΜΟΣ ΣΤΗΝ *ΙΛΙΑΔΑ*

Στὸν Λουκιανό, *Τίμων ἢ Μισάνθρωπος* 10, ὁ Δίας ἐξηγεῖ στὸν Ἑρμῇ γιὰ ποῖο λόγο δὲν μπορεῖ νὰ τιμωρήσῃ ἀμέσως μὲ τὸν κεραυνό του τοὺς ἀχάριστους κόλακες τοῦ Τίμονα: κατεαγμένοι γὰρ αὐτοῦ (δηλ. τοῦ κεραυνοῦ) καὶ ἀπεστομωμένοι εἰσὶ δύο ἀκτίνες αἱ μέγισται, ὅποτε φιλοτιμότερον ἡκόντισα πρῶτην ἐπὶ τὸν σοφιστὴν Ἀναξαγόραν, ὃς ἔπειθε τοὺς ὀμιλητὰς μηδὲ ὀλως εἶναι τινὰς ἡμᾶς τοὺς θεοὺς. ἀλλ' ἐκείνου μὲν διήμαρτον — ὑπερέσχε γὰρ αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς — ὁ δὲ κεραυνὸς εἰς τὸ Ἀνακείον παρασκήψας ἐκείνῳ τε κατέφλεξε καὶ αὐτὸς ὀλίγον δεῖν συνετρίβη περὶ τῇ πέτρᾳ.

Ὁ Λουκιανὸς — μὲ τὸ στόμα τοῦ Δία — ἀναφέρεται ἐδῶ σὲ ἓνα γνωστὸ περιστατικό: ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε δικαστεῖ γιὰ ἀσέβεια, ἀλλὰ γλύτωσε ἀπὸ τῆ θανατικῆ καταδίκῃ χάρις στὸ μαθητὴ του Περικλῆ¹. Ἡ ἐπέμβαση ὅμως αὐτῇ τοῦ Περικλῆ ἐκφράζεται στὸ παραπάνω κείμενο μὲ ἓναν ἀσυνήθιστο τρόπο: ὑπερέσχε αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς.

Ἡ ἔκφραση ὑπερέχω τὴν χεῖρα εἶναι ὀμηρικὴ² (τὴ βρίσκουμε ὅμως καὶ στὴ μεταγενέστερη πεζογραφία³) καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν προστασία θεῶν ἢ θεϊκῶν δυνάμεων. Σχολιάζοντας τὴν ἔκφραση αὐτὴ στὸν *Τίμονα* τοῦ Λουκιανοῦ ὁ T. Hemsterhuys⁴, ἔπειτα ἀπὸ συζήτηση τῶν ἀπόψεων ἄλλων σχολιαστῶν καὶ μελέτη παράλληλων ὀμηρικῶν καὶ μεταγενέστερων χωρίων, καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Simul ex his patet, perquam facete Lucianum Olympio Pericli tribuisse talem phrasin, quae Iovem ceterosque Deos eximie decebat». Οἱ νεώτεροι ἐκδότες καὶ ὑπομνηματιστὲς τοῦ Λουκιανοῦ δὲν πρόσθεσαν, ὅσο ξέρω, τίποτε καινούργιο στὴν ἄποψη τοῦ T. Hemsterhuys.

Ὡστόσο νομίζω ὅτι στὴ φράση αὐτὴ τοῦ Λουκιανοῦ κρύβεται κάτι περισσότερο: "Ένας ύπαινιγμός στην *Ιλιάδα* I 418-420. Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀχιλλεῆα στὴν προτροπὴ τοῦ Ὀδυσσεύς νὰ ξαναγυρίσῃ στὴ μάχη. Λίγο πιὸ κάτω τὰ ἴδια λόγια ἐπαναλαμβάνονται, καθὼς ὁ Ὀδυσσεύς μεταφέρει τὴν ἀπάντηση στὸν Ἀγαμέμνονα (I 685-687):

1. Βλ. Διογ. Λαέρτ. 2, 12 - 15.

2. Βλ. LSJ⁹ στὴ λ. ὑπερέχω I, 2.

3. Βλ. H. Stephanus, *Thesaurus Graecae Linguae*, στὴ λ. ὑπερέχω.

4. Στὴν ἔκδοση T. Hemsterhuys - I. F. Reitz, *Luciani Samosatensis opera*, 1. τόμος, Biponti 1789, σσ. 358 - 360 (=J. T. Lehmann, *Luciani Samosatensis opera*, 1. τόμος, Lipsiae 1822, σσ. 393 - 394).

...ἐπεὶ οὐκέτι δίητε τέκμωρ	418~685
Ἰλίου αἰπεινῆς· μάλα γὰρ ἔθεν εὐρύσπα Ζεὺς	
χεῖρα ἔην ὑπερέσχε, τεθαρσῆκασι δὲ λαοί.	420~687

Στή συσχέτιση τῶν δύο χωρίων ὁδηγεῖται κανεὶς ἀπὸ τὰ ἐξῆς:

α) Ἡ φράση *υπερέχω τὴν χεῖρα* ¹ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πεζογράφους συνήθως γιὰ νὰ δηλώσει τὴ συνεχῆ προστασία μιᾶς θεότητος, καὶ ὅχι μιὰ συγκεκριμένη ἐπέμβαση. Γι' αὐτὸ καὶ συναντοῦμε τὸ ρῆμα τῆς φράσης τὶς περισσότερες φορές σὲ χρόνον ἐνεστώτα ². Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ δὲν βρῆκα ἄλλο παράδειγμα πεζογράφου ποὺ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα αὐτῆς τῆς ἔκφρασης σὲ ὀριστικὴ ἀορίστου, ὅπως ὁ Λουκιανὸς στὸν *Τίμωνα*.

β) Τόσο στή φράση τοῦ Λουκιανοῦ ὅσο καί στοὺς στίχους τοῦ Ὀμήρου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀποτυχία μιᾶς προσπάθειας (τιμωρία τοῦ Ἀναξαγόρα ~ εἰσβολὴ στὴν Τροία) ἐξαιτίας τῆς προστασίας ἐκείνου ποὺ *ὑπερέσχε τὴν χεῖρα*.

γ) Ὑπάρχει ἀντιστοιχία νοηματική, λεκτική καὶ συντακτική στὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν κειμένων Λουκιανοῦ καὶ Ὀμήρου: Προηγεῖται ἡ περιγραφή τῆς ἀποτυχίας (ἐκείνου μὲν διήμαρτον ~ οὐκέτι δῆτε τέκμων Ἰλίου αἰπεινῆς)· ἀκολουθεῖ ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἀποτυχίας, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸν ἴδιο αἰτιολογικὸ σύνδεσμο (γάρ) καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸ ἴδιο ῥῆμα στὸν ἴδιο χρόνο καὶ ἔγκλιση (ὑπερέσχε) καὶ μὲ τὴν ἴδια σύνταξη μὲ γενική (αὐτοῦ ~ ἔθεν)³ μᾶς ὅχι πολὺ συνηθισμένης ἐκφρασης (ὑπερέχω τὴν χεῖρα): ὑπερέσχε γάρ αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς ~ μάλα γάρ ἔθεν εὐρύσπα Ζεὺς χεῖρα ἔην ὑπερέσχε· τέλος ἀκολουθεῖ ἓνα ἀποτέλεσμα ἀντίθετο μὲ τὸ ἐπιθυμητό, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸν

1. Στὸν "Ὀμηρὸν δὲν χρησιμοποιεῖται ἄλλου ὁ τύπος *ὑπερέσχε* σ' αὐτὴ τῇ φράσει, βρίσκουμε ὅμως σὲ ὀριστικὴ ἀορίστου τὸν τύπο *ὑπερέσχεθε* ('Ιλ. Ω 374) καὶ σὲ ὑποτακτικὴ ἀορίστου τὸν τύπο *ὑπέρσχη* ('Ιλ. Δ 249, 'Ὀδ. ξ 184). Ὁ "Ὀμηρὸς χρησιμοποιεῖ ἐπίσης καὶ τὸν τύπο τοῦ παρατατικοῦ *ὑπείρεχε* ('Ιλ. Ε 433). Πρβ. καὶ Θέογγ. 757 - 758 (*ὑπείρεχοι*).

2. Βλ. Φίλωνα Ἰουδ., *Περὶ τοῦ θεοπέμπτου εἶναι τοὺς ὀνειρούς* 2, 40, 265 (τ. 3, σ. 301₃₋₄ Cohn-Wendland - Reiter): *τὴν ἴλω τοῦ θεοῦ χεῖρα καὶ δύναμιν ὑπερέχονσαν καὶ προασπίζονσαν τοῦ ἰδίου, Πρεσβεία πρὸς Γάιον* 31, 220 (τ. 6, σ. 196₂₂₋₂₃ Cohn-Wendland - Reiter): *θεοῦ μοι προνοία δοκῶ τὴν χεῖρα τῶν ἀδικουμένων ἀφανὸς ὑπερέχοντος*· Ἀριστείδη, *Παναθηναϊκός* 298 ΒΕ (—τ. 1, σ. 285 Dindorf): *κατελέλειπτο τὰ πράγματα ἐν τούτῳ Λακεδαιμονίῳ ὥστε δεῖν ἢ θεῶν τινα χεῖρα ὑπερέχειν*. Μάξιμου Τύριου 8, 7 (σ. 94₁₃₋₁₅ Hobein): *τούτοις καὶ τὸ θεῖον ἐθέλει ξηρρίστασθαι...ὑπερέχον χεῖρα καὶ κηδόμενον*. Φιλόστρατο, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* 7, 22 (τ. 1, σ. 277₁₋₂ Kayser): *ἡμῶν ἐς ἀμύχανά τε καὶ φοβερά ἐμβεβηκότων θεῶν τις ὑπερέχει, οἶμαι, χεῖρα*. Σὲ εὐτυχὴ ἀορίστου (πλάγχθος λόγος) βρίσκουμε τὸ ρῆμα σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δαμασκηνό, *Jacobus FGRHist* 90, 4 (2, Α, σ. 334₃₋₄): *πεπονθέναι γὰρ αὐτὸς ὅπ' ἐκείνου χαλεπώτε-ρα, εἰ μὴ βασιλεὺς ὁ δεσπότης αὐτοῦ ὑπέρχοι τὴν δεξιάν*.

3. Τὸ ὑπερέχω τὴν χεῖρα συντάσσεται καὶ μὲ δοτική: βλ. Ἰλ. Δ 249, Ε 433, Ὅδ. Ε 184.

Ίδιο αντίθετικό σύνδεσμο (δέ): ὁ δὲ κεραυνὸς εἰς τὸ Ἀνακεῖον παρασκήψας... ~ τεθαροσήκασι δὲ λαοί.

δ) Στους στίχους αὐτοὺς τοῦ Ὀμήρου ὁ θεὸς ποὺ ἐπεμβαίνει προστατευτικά εἶναι ὁ Δίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Λουκιανὸς βάζει στοῦ Δία τὸ στόμα τὴν περιγραφή τῆς προστατευτικῆς ἐπέμβασης τοῦ Περικλῆ.

"Αν οἱ παραπάνω διαπιστώσεις εἶναι σωστές, τότε στὸν *Τίμονα* 10 ἔχουμε ἓναν ἀκόμα ύπαινιγμὸ τοῦ Λουκιανοῦ στὴν *Ιλιάδα*, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ στοὺς πίνακες τοῦ F.W. Householder¹ καὶ τῆς O. Bouquiaux-Simon². Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μὲ τὴ συσχέτιση αὐτὴ κερδίζουμε τὸ κωμικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Δία τῶν στίχων τοῦ Ὀμήρου καὶ στὸν Δία τοῦ *Τίμονα* τοῦ Λουκιανοῦ: Στὸν Ὀμήρου ὁ Δίας εἶναι ὁ ἰσχυρὸς ἄρχοντας θεῶν καὶ ἀνθρώπων ὅταν ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Τροία, κάθε προσπάθεια τῶν Ἀχαιῶν εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Ἀντίθετα στὸν Λουκιανὸ ὁ Δίας ἔχει λιγότερη δύναμη ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο, τὸν Περικλῆ· θέλει νὰ τιμωρήσῃ τὸν «ἀθεῖστη» Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἐπεμβαίνει καὶ τὸν ὑπερασπίζει ὁ Περικλῆς, ὁ Δίας ὄχι μόνον δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει αὐτὸ ποὺ θέλει, ἀλλὰ καὶ προξενεῖ πυρκαγιὰ στὸ ἱερὸ τῶν Διοσκούρων — τῶν παιδιῶν του — μὲ τὸν κεραυνό του, ποὺ παρὰ λίγο νὰ κομματιαστεῖ πάνω στὰ βράχια.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΟΦΟΚΛΗ ΣΤΟ ΧΦ ΑΡ. 36 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ*

Τὸ 1959 ὁ G. A. Longman δημοσίευσε ἓνα ἄρθρο μὲ τίτλο «*Gnomologium Vatopedianum: The Euripidean Section*»³. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐν μέρει γνωστὸ

1. F. W. Householder, *Literary Quotation and Allusion in Lucian*, New York 1941 (σσ. 18 - 30 γιὰ τὸν Ὀμήρου).

2. O. Bouquiaux - Simon, *Les lectures homériques de Lucien*, Bruxelles 1968 (σσ. 378 - 411 πίνακες ἀντιστοιχιῶν Λουκιανοῦ καὶ Ὀμήρου).

* Μὲ τοὺς στίχους τοῦ Σοφοκλῆ αὐτοῦ τοῦ χφ εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ κ. Γ. Α. Χριστοδούλου, ἐπιμελητὴς στὸ Σπουδαστήριον Κλασικῆς Φιλολογίας στὴν Ἀθήνα, καὶ ἔκανε γνωστὲς ὁρισμένες γραφές τοῦ *Gnom. Vatop.* στὸν R. D. Dawe ποὺ ἀναφέρει τρεῖς ἀπὸ αὐτὰς στὴν ἔκδοσή του (*Sophocles Tragoediae I*, edidit R. D. Dawe, Teubner, Leipzig 1975). Εὐχαριστῶ τὸν κ. Dawe ποὺ μὲ παρέπεμψε στὸν κ. Χριστοδούλου καὶ τὸν κ. Χριστοδούλου ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήσῃ τὴ δημοσίευση τῶν στίχων. Κυρίως ὅμως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Κονομῆ ποὺ μοῦ ὑπέδειξε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ χειρόγραφο αὐτό.

3. *Classical Quarterly* N. S. 9 (1959) 129 - 141.

χφ αρ. 36 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ 12ου αἰ., ποὺ μᾶς παραδίδει ἀρκετοὺς στίχους μὲ γνωμικὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσσειαν, τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδην. Ὁ Longman ἀφοῦ περιγράφει καὶ ἐξετάζει μὲ λεπτομέρεια τὸ παραπάνω γνωμολόγιον, τὸ συσχετίζει μὲ τὸ δίδυμό του *Gnomologium Venetum* [Cod. Marcianus Z 507 (293) 12ου αἰ.] καὶ δίνει τὶς γραφὰς τῶν δύο χφ τοῦ τμήματος τοῦ Εὐριπίδου σὲ ἀντιπαράβολον μὲ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ Murray. Θέλησα λοιπὸν συμπληρώνοντας τὸν Longman, νὰ δημοσιεύσω καὶ τὶς γραφὰς τῶν τριῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ (Αἴας, Ἡλέκτρα καὶ Οἰδίπους Τύραννος) ποὺ παραδίδουν τὰ δύο χφ.

Τὰ γνωμολόγια αὐτὰ περιέχουν τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς στίχους — 231 συνολικὰ — ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ. Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου ἐγένετο μὲ βάση τὴν ἐκδοσὴν τοῦ R. D. Dawe, καὶ τὰ σύμβολα ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὰ ἴδια μὲ τοῦ Longman, δηλ. G γιὰ τὸ *Gnom. Vator.* καὶ g γιὰ τὸ *Gnom. Ven.* Ὅταν δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μὲ τὸ κείμενον τοῦ Dawe ἀναγράφω ἀπλῶς τὸν ἀριθμὸ τοῦ στίχου. Ὅπου ἔχομε διαφορετικὴ γραφὴ τὴν ἀναφέρω ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ στίχου. Παραθέτω, ὅπως ὁ Longman, ὅλες τὶς γραφὰς, ἀκόμη καὶ αὐτὰς ποὺ ἔχουν ὀρθογραφικὰ λάθη ἢ ἄλλες ἀβλεψίαι τοῦ γραφέα, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσει ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὰ δύο γνωμολόγια.

ΠΑΡΑΒΟΛΕΣ

Αἴας: Ἐπιγραφὴ παρεκβολαὶ τοῦ σοφοκλέους· αἶαντος

79 οὐκοῦν sine interrogationis nota Gg, 86, 125 - 33 (127 ὑπέροκομπον Gg, 130 μακοῦ G), 154 - 7 (154 γὰρ] μὲν Gg, 155 ἀμάρτοις Gg), 260 - 2 (260 ἐσλεῦσιν Gg), 362 - 3, 473 - 80 (474 ἐξελλάσσεται g, 480 πάντες Gg), 485, 486 κακὸν] ζυγὸν Gg, 520 - 4 (523 ἀπορεῖ Gg), 550 - 5 (551 ὁμοῖος g, 554b τὸ μὴ φρονεῖν γὰρ κάρτ' ἀνώδυνον κακὸν post 554 exhibent Gg), 581, 582 πῆματι Gg, 646 - 51 (649 καὶ περιστελεῖς Gg, 650 ὡς Gg, 651 ὅς g — ἐθελύνθη Gg), 664 - 5, 678 - 83 (679 ἔχθρα τέως Gg, 680 ἔσται Gg, 682 πολλοῖς Gg, 683 ἐτερίας Gg), 758 - 61 (761 φρονεῖ Gg), 964 - 5, 988 θανοῦσι Gg, 989, 1071 - 86 (1076 φοβοῦ g, 1077 γενήσῃ Gg, 1080 τῶνδ' Gg, 1083 ἐς g, 1086 ἀντιτίσειν Gg), 1093 - 6, 1119, 1124 - 5, 1246 - 54 (1248 ἔξω θήσομεν Gg), 1266 - 7, 1322 ποίους; ἐγὼ γὰρ] ὄντως ἔγωγ' ἄν Gg, 1323 φαῦρα Gg, 1350 - 3 (1352 τῶν] τὸν Gg), 1357 ἀρετῇ] ἡ ἀρετὴ Gg, 1361 σκληρὰν δ' Gg, 1366 ὁμοία Gg, 1367, 1418, 1419 πρὶν δ' ἰδεῖν Gg, 1420 δ,τ⁴ πρᾶξει] om. Gg.

Ἡλέκτρα: Ἐπιγραφή ἐκ τῆς σοφοκλέους ἡλέκτρας (sic)

23 - 8 (24 εἰς] om. Gg· 26 τοῖς Gg), 61, 92 - 5 (92 πανυχίδων ἤδη στυ-
γερά Gg· 93 ξυνίστασ' Gg—οἴκων Gg), 140 - 2 (141 στενάχουσαι Gg), 179,
282 - 6 (282 ἐγὼ δ'] ἔγωγ' Gg), 307 τοιούταις Gg, 308 οὔτε g, 309 πολλή
'στ'] πολλή γ' Gg, 320, 322, 330 οὐκ Gg, 331, 335 - 6, 359 - 64 (363 τοὺς
με χρῆ] τοῦμὲ μὴ Gg· 364 λαχεῖν Gg), 392, 393 οὐμός] οὐ θυμός Gg, 395,
398 καλὸς Gg, 415 χοῖ] τοι Gg, 416, 616 - 21 (618 προσηκότα Gg), 624 νῦν
Gg—ποιεῖς Gg, 625 δ'] om. Gg, 686 - 9 (688 ἐν πολλοῖσι παυροῖσι λέγω Gg),
761 - 3, 770 οὐδὲν Gg, 771 προσγίνεται Gg, 916 - 9 (917 οὐκ αὐτὸς Gg· 918
στυγνός] γυμνός Gg—νῦν] om. Gg), 945 τοι] γε Gg, 972, 989, 1005 - 8
(1005 ἡμᾶς Gg· 1006 δυσκεῶς Gg· 1008 ἔχει Gg), 1015 - 6, 1026, 1039,
1041, 1042 ἐνθα χῆ δίκη] ἐνθ' ἔχ' ἡ δίκη Gg, 1047, 1054, 1082 - 4 (1084
νόνημον Gg), 1170, 1259, 1298 ἀλλ'] σὺ δ' Gg—λεγομένη Gg, 1299, 1300,
1456, 1505 δ'] om. Gg, 1506 ὅστις πέραν τι τῶν νόμων πράσσειν θέλοι Gg.

Οἰδίπους Τύραννος: Ἐπιγραφή σοφοκλέους ἐκ τοῦ τυράννου οἰδίποδος

22 - 4, 44 - 5, 56 - 7, 296, 310 - 8 (313 om. versum Gg· 316 τελεῖ Gg·
317 λύει Gg), 380 - 2 (380 τυραννὶς Gg), 426 - 8 (427 προπηλάξει Gg), 439
κάσφαλῃ Gg, 441, 545 - 8 (546 εὖρηκ' Gg· 547 πρῶτον Gg), 594 - 6.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

HAN. Σ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

PHOTIOS ÜBER DAS APSIS - MOSAIK DER HAGIA SOPHIA

Vor einigen Jahren haben C. Mango und E. J. W. Hawkins die Mosai-
ken in der Apsis der Hagia Sophia gründlich untersucht und sind unter an-
derem zu dem Ergebnis gekommen, daß Photios in seiner 17. Homelie
kein anderes Bild als das heute noch existierende Mosaik von Maria mit
dem Kind in der Apsis meinen kann¹.

¹ C. Mango und E. J. W. Hawkins, The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul,
Dumb. Oaks Pap. 19 (1965) 113 - 148, hier 142f.; dort auch die gesamte ältere
Literatur zu der Frage.

An zwei Punkten lassen die Verfasser jedoch vermuten, daß ihre Argumentation nicht durch den Text der Predigt gestützt wird. Einmal sage Photios nicht, daß das betreffende Bild in der Apsis ist, und dann seien die Hinweise im Text, die auf den ikonographischen Typus des Bildes schließen ließen, nicht unbedingt und eindeutig auf das Mosaik zu beziehen. Beide Bedenken aber können durch eine genauere Interpretation des Textes zerstreut werden, so daß es noch sicherer wird, daß Photios seine Predigt am 29. März 867 anläßlich der Enthüllung des Apsis - Mosaiks gehalten hat.

Die Nachricht des Titels, daß Photios die Predigt gehalten hat, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή¹, ist mit folgendem Passus der Predigt selbst zusammen zu sehen: τούτοις ἡμᾶς ἡ τῆς παρθένου μορφή ἐγχαραττομένη κατευφραίνει δεξιώσειςιν, οὐκ οἴνου κρατῆρος, ἀλλὰ καλοῦ θεάματος παρέχουσα ἀπαρύεσθαι². Photios möchte, daß seine Zuhörer auf einen kaiserlichen Empfang (ein δέξιμον) assoziieren; nur kredenzt das Bild keinen Wein, sondern einen schönen Anblick. Sonst aber ist die Situation gleich: Wie der Kaiser erhöht in der Apsis sitzt, so auch das Bild Marias³; die ganze Kirche wird zum Empfangssaal. Die Analogie der Vorstellung aber geht noch weiter: Bei einem Empfang sitzt der Kaiser, während die Leute sich im Saal versammeln, in der Apsis hinter einem Vorhang⁴. Wie der Vorhang dann feierlich geöffnet wird und der Kaiser vor aller Augen erscheint, so wurde auch (vor der Predigt?, oder während derselben, etwa beim Vortrag von S. 166, 20 - 32⁵?) das Bild, das zu Beginn der Feierlichkeit hinter einem Vorhang

1. Zitiert nach B. Laourdas, Φωτίου ὁμιλίαι, Ἑλληνικά, Παράρτημα 12, Thessaloniki 1959, hier S. 164.

2. Ebd. S. 166, 32 - 167, 2.

3. Sich dasselbe etwa mit einer in der Apsis aufgestellten Marienikone vorzustellen, ist wegen der Altarschranken, des Ziboriums u.s.w. unmöglich; der ganze rhetorische Effekt würde verpuffen, ebenso wenn man das Bild etwa vor der Apsis aufgestellt sein ließe.

4. Vgl. statt vieler Coripp. In laudem Iustini III, 255 (ed. Averil Cameron, London 1976; im Kommentar, ebd., S. 191, mißversteht Cameron die Szene: Die Avaren betreten den Saal [238], bleiben aber am Eingang stehen; erst wenn [255] der Vorhang vor der Apsis [intima ostia] geöffnet ist, gehen sie unter dreimaliger Proskynese nach vorne zum Kaiser; so richtig Treitinger, wie unten, S. 55 und 197) oder *Konst. Porph., de cerim.* I, 89; 406, 5f. (Bonn.). Vgl. O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938, S. 55f., 99f. und 197 - 202; E. Kantorowicz, *Oriens Augusti - Lever du Roi*, *Dumb. Oaks Pap.* 17 (1963) 117 - 177, hier u.a. 158 - 160.

5. Der Hinweis auf das Bild als Tropaion (S. 166, 21) des Sieges über die μίξο-

verborgen war, enthüllt und dominierte von der Apsis aus den ganzen «Saal». Man kann sich die Inszenierung nicht konkret genug vorstellen.

Was dann die bisher als solche genommenen Indizien zur Ikonographie des Bildes angeht, so sind sie keineswegs wörtlich zu interpretieren, sondern sollen in der Intention des Photios etwas anderes besagen:

Das theologische Hauptproblem der ikonodul-ikonoklastischen Auseinandersetzung liegt bekanntlich darin, daß die eine Seite erklärt, die göttliche Natur Christi sei nicht abbildbar, so daß jede Abbildung Christi zu einer Trennung der Naturen führen müsse, während die Gegenseite postuliert, daß Christi Menschwerdung notwendigerweise seine Darstellbarkeit impliziert, die Verweigerung der Darstellung also die Menschwerdung leugne. Daß diese Standpunkte letztlich unvereinbar sind, ist offensichtlich. Nun hat man schon Jahrhunderte vorher in der Person Marias mit rhetorischem Vergnügen Paradoxe festgestellt und in immer neuen Varianten formuliert, so daß man mit einem naiv-rhetorischen Verständnis auch bei Maria an zwei «Naturen» (παρθένος μήτηρ) denken konnte. Anders aber als bei Christus, wo die Naturen gerade auch in Bezug auf die Darstellung zu unlösbaren Problemen geführt haben, gibt es in Bezug auf Maria theologisch kein Hindernis, daß ihre beiden «Naturen» auch dargestellt werden. Da, wo ein Rhetor, wenn er Darstellungen Christi meint, sich in Häresie verstricken müßte, ist er bei Maria frei und kann sozusagen ein weiteres Paradox erfinden, nämlich daß es dem Künstler gelungen ist, beide «Naturen» Marias in einem Bild zu vereinen.

Das aber ist genau die Absicht des Photios—und man kann sich des Eindrucks nicht erwehren, daß er diese Möglichkeit geradezu genießt—, wenn er scheinbar das Bild beschreibt: Παρθένος μήτηρ, παρθένον ἄμα καὶ μητρικὸν ὁρῶσα καὶ πρὸς ἅμφω τὰς σχέσεις ἐν ἀμερίστῳ σχήματι μεριζομένη τὸ βούλημα καὶ μηδέτερον μέρος τῷ ἀτελεῖ ἐξυβρίζουσα. Ὑπόκρισις ἄρα τῆς ἄνωθεν ἐπιπνοίας ἢ ζωγράφος τέχνη οὕτως ἀκριβῶς εἰς φύσιν τὴν μίμησιν ἔστησε. Καὶ γὰρ οἶονεῖ τῇ μὲν στοργῇ τῶν σπλάγχνων τὴν ὄψιν πρὸς τὸ τεχθὲν συμπαθῶς ἐπιστρέφουσα, οἷα δὲ τῷ ἀπαθεῖ καὶ ὑπερφυεῖ τοῦ τόκου εἰς ἄσχετον ἄμα καὶ ἀτάραχον ἀρμοζομένη κατάστημα διαθέσεως παραπλησίως φέρει τὸ ὅμμα σχηματιζόμενον¹.

βάρβαροι (S. 166, 23; sc. die Isaurer) und daran anschließend als Digression das Lob der Kaiser (die in der Kirche sind; S. 164 - Titel) könnten zu dem Vorgang der Enthüllung passen.

1. Ebd. S. 167, 10 - 17.

Hieraus etwa zu schließen, daß in dem Bild Maria ihren Kopf dem Kind zuwendet¹, ist genauso irrig wie die Annahme, daß Photios überhaupt etwas wie eine Ekphrasis im Sinn hat; vielmehr hat die ζωγράφος τέχνη es ja fertiggebracht, Marias Doppelnatur—die das Kind anblickt und nicht anblickt—darzustellen.

Anders ist es bei dem Kind Christus, das nur als Mensch—und daher eindeutig—dargestellt und beschrieben werden kann und muß. Es ist—ohne die Paradoxie des an sich Unmöglichen in der Darstellung—der κοινὸς πλάστης...ὡς βρέφος ἀνακλινόμενον² und entspricht dem Typus der Darstellung, ohne jedoch diese nun irgendwie zu spezifizieren³.

Da es also nicht die Absicht des Photios ist, eine Beschreibung des Bildes zu geben oder auch nur anzudeuten, widersprechen die obigen Angaben in keiner Weise dem Mosaik⁴. Ja, es mag sogar genau diese Interpretation des Bildes durch Photios einen weiteren positiven Hinweis auf die Identität der Bilder geben.

1. So A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*. Dossier archéologique, Paris 1957, S. 185.

2. Ebd. S. 167, 8f.; so auch Χριστὸς σαρκὶ ἐπεδήμησε καὶ τῆς τεκούσης ὠλέναις ἐφέρετο (S. 170, 9) und Ἡ Παρθένος τὸν κτίστην ὡς βρέφος βαστάζει (S. 170, 24f.).

3. Wenn Photios sagt, daß Maria mit dem Kind im Arm ἀκίνητος ἔστηκε (S. 171, 24f.), dann ist das nicht ein Hinweis auf eine stehende Figur (so Grabar, ebd.; C. Mango, *Documentary Evidence on the Apse Mosaics of St. Sophia*, *BZ* 47, 1954, 395 - 402, hier 400) sondern (wie schon andeutungsweise R. J. H. Jenkins, *Besprech.* von C. Mango, *The Homilies of Photios, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Mass., 1958, *BZ* 52 [1959] 106 - 108, hier 107) ein Hinweis darauf, daß Maria jetzt nach dem Sieg der Orthodoxie in jeder Hinsicht fest dasteht: 'Ἡμῖν κατ' ὀφθαλμούς...καὶ ταῖς γραφαῖς—das ist das Neue, typisch Ikonodule—ὥσπερ τοῖς λόγοις καὶ ταῖς θεωρίαις—daran hätten auch die Ikonoklasten nicht zu zweifeln gewagt—ἀκίνητος ἔστηκε (ebd.). Auch das ist sicher kein Hinweis auf den Typus der Darstellung.

4. Daß Photios seine Predigt vor einem anderen Bild hielt, während das Apsis-Mosaik schon vorhanden war (das ist die These von Grabar, ebd. und S. 191; vgl. Mango und Jenkins, ebd.), wird außerdem durch folgenden Passus der Predigt ausgeschlossen: 'Ἄλλ' οὖν, ἐπεὶ περὶ ὁ τῆς οἰκουμένης ὀφθαλμός, ὁ περιώνυμος οὗτος καὶ θεῖος ναὸς, οἶονεὶ τὰ τῆς ὁράσεως ἐκκεκολλημένοις μυστήρια ἐσκυθρῶπαζεν (τῆς γὰρ εἰκονουργικῆς ἀναστηλώσεως οὐπω ἀπειλήφει τὸ δικαίωμα), ἀμυδρὰς τοῖς προσιούσι τὰς ἀκτῖνας ἤφει τῆς ὀψεως καὶ συγνὸν ἐπὶ τούτοις τὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἐδεικνυτο πρόσωπον. Νῦν δὲ καὶ ταύτην ἀποτιθεμένη τὴν σκυθρωπότητα καὶ τοῖς οἰκείοις πᾶσιν ἐνωραῖζομένη καὶ διαπρέπουσα ἀγλαΐσασιν... (S. 168, 17 - 23). Danach ist das Marienbild die erste Darstellung in der Kirche nach dem Sieg der Orthodoxie oder höchstens (aber trotz des Plurals nicht notwendigerweise) der Abschluß und Höhepunkt einer ersten Ausstattung, zu der auch weitere Darstellungen gehört haben mögen; so in etwa, aber mit anderen Folgerungen, Laourdas, *Einleitung*, S. 91*f.

Daß Maria das Kind anblickt und gleichzeitig nicht anblickt, ist möglicherweise nicht nur eine Rhetorik der zwei «Naturen» Marias, sondern ein Hinweis auf die sonderbare, leicht schielende Stellung besonders des linken Auges der Maria in dem Mosaik ¹. Wie dem auch sei, jedenfalls entspricht diese Interpretation des Photios völlig dem Apsis-Mosaik der Hagia Sophia und kann sich im übrigen durchaus neben vielen Interpretation zeitgenössischer Kunstgeschichte sehen lassen ².

München

PAUL SPECK

KRIPPENSPIEL IN BYZANZ?

Kürzlich hat S. Baud-Bovy in dieser Zeitschrift die Frage eines religiösen Theaters in Byzanz erneut aufgegriffen ³ und dabei u.a. wiederum festgestellt, daß es in Byzanz zwar Vorformen von szenischen Darstellungen gab, diese sich aber nie aus dem Rahmen der Liturgie gelöst und zu selbständigen Spielen entwickelt haben ⁴.

Baud-Bovy verweist dabei auf die «Darstellung» der drei Jünglinge im Feuerofen durch drei offensichtlich junge Kantoren und die der Ankunft des Engels durch das Herablassen einer Ikone ⁵.

Im Rahmen solcher Vorformen, die in Byzanz möglicherweise zahlreicher waren, als man bisher notiert hat ⁶, soll im folgenden eine

1. Vgl. die Abb. 4 bei Mango und Hawkins. Doch ist das mit allem Vorbehalt gesagt; es scheint nämlich dem Verfasser, der allerdings kurzsichtig ist, unmöglich zu sein, dieses Detail von unten in der Kirche zu sehen. Ferner liegt gerade hier eine Beschädigung des Mosaiks vor, vgl. Mango und Hawkins, ebd., S. 118.

2. Sapienti sat.

3. Le théâtre religieux, Byzance et l'occident, *Ἑλληνικά* 28 (1975) 328 - 349.

4. Ebensowenig wie übrigens die zahlreichen dramatischen Dialoge in Hymnen und Predigten selbständige Spiele geworden sind; vgl. dazu zuletzt H. - G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, S. 112f. mit Bibliographie.

5. S. 332 - 334.

6. Einiges z. B. bei Vénétia Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931, bei der allerdings, da sie unter dem Begriff Theater auch alle Vorformen subsumiert, alles zu selbständigen Spielen wird, was auch nur andeutungsweise szenischen oder auch nur symbolischen Charakter hat; so z. B. S. 88 mit Hinweis auf *Konst. Porph., de cerim.* II, 52; 754 (Bonn), wo u.a. berichtet wird, daß beim Empfang (συνεστίασις) der Kaiser am Epiphaniestag, bei dem die Vereinigung von himmlischen und irdi-

Quelle, auf die ich zufällig aufmerksam geworden bin¹, untersucht werden.

In seinem Kommentar zum Kanon 82 des Trullanums (Verbot der Darstellung des Täufers mit dem Lamm Gottes) weiß Balsamon zu der Vorschrift des Kanons nichts besonderes zu sagen und begnügt sich mit einer erklärenden Paraphrase. Doch gibt ihm das Verbot der τύποι und σκιαί, der σύμβολα und προχαράγματα einem Anlaß, assoziativ fortzufahren: Εἰ δὲ ταῦτα οὕτως ἔχουσιν, νομίζω, ὅτι κακῶς ποιοῦσιν οἱ ἐπ' ἐκκλησίας περιστερὰς ἀπολύοντες ἀντὶ Πνεύματος Ἁγίου ἐπιδημίας, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀστέρος ἐκείνου τοῦ ὑπερφουῶς καὶ καινοφανοῦς κηρία ἀνάπτοντες καὶ τὴν ἀπόρρητον καὶ σωτήριοι ἐν σπηλαίῳ γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ παιδὸς καὶ στρωμνῆς ὑποτυποῦντες καὶ τὰ ὑπὲρ λόγον καὶ ἔννοιαν ἀνθρωπίνους ἐπιτηδεύμασι διαγράφοντες².

Daß man zu Pfingsten in der Kirche Tauben fliegen läßt, ist im Westen verbreitet³ und gehört dort sicher zu den Elementen, die liturgische Spiele vorbereitet haben⁴.

Bei der szenischen Darstellung der Geburt Christi sind dann Kerzen als Symbol für den Stern von Bethlehem weniger auffallend⁵ als

schen Heerscharen symbolisiert wird (τὴν...ἐνωσιν τῶν οὐρανίων καὶ ἐπιγείων ταγμάτων...μυστικῶς εἰκονίζουσα), die Kaiser als Symbol der Engel (ἐν τάξει ἀγγέλων) weiß gekleidet sind (λευχημονοῦντες); vgl. im übrigen die Kritik an Cottas durch G. La Piana, *The Byzantine Theater*, *Speculum* 11 (1936) 171 - 211. Manches, was bei Cottas als Spiele auftaucht, sind übrigens Tänze; zu zeremoniellen Tänzen am Hof vgl. J. Handschin, *Das Zeremonienwerk Kaiser Konstantins und die sangbare Dichtung*, Basel 1942, S. 89 - 91. Im allgemeinen verdienten diese szenisch - symbolischen Elemente in Liturgie und Zeremoniell eine zusammenfassende Untersuchung nicht mit dem Ziele, in Byzanz die Existenz eines Theaters nachzuweisen, sondern zum besseren Verständnis dieser Einrichtungen an sich.

1. Ich habe hier Herrn Professor H. - G. Beck zu danken, der in seinem letzten Seminar in München die Kanones der Synode in Trullo behandelt hat. Den Teilnehmern des Seminars, besonders dem Referenten des Themas, Herrn D. Stein, und Herrn V. Tiftixoglu, danke ich für die anregende Diskussion.

2. Rhalles - Potles, *Σύνταγμα*...II, 494=PG 137, 792A.

3. Vgl. z. B. *Enciclopedia cattolica* IX (1952), Sp. 1159, s. v. Pentecoste.

4. Vgl. K. Young, *The Drama of the Medieval Church* I, II, Oxford 1933, hier I, S. 490f.

5. Auffallend höchstens insofern, als Balsamon sich auch dagegen wendet, während Symeon von Thessalonike, allerdings etliches später, bei der Darstellung der drei Jünglinge ausdrücklich billigt, daß man Kerzen als Symbol nimmt und keine κάμινος errichtet, und so den westlichen Einwand, auch im Osten gebe es liturgisches Theater, zurückweisen kann (Dial. adv. omn. haereses, PG 155, 113D: Εἰ δὲ

die zweite Notiz, die man bei unbefangener Interpretation nur so verstehen kann, daß Balsamon sagen will, daß man einen — offensichtlich echten und lebenden—Säugling als Christkind auf einem Kissen in die Kirche gelegt hat¹, auffallend auch deswegen, weil man im Westen vorwiegend eine Figur des Christkinds genommen hat². Das würde bedeuten, daß die hier von Balsamon genannten Vorformen bezeugen, daß man in Byzanz betreffs der Kerzen in der Entwicklung hinter dem Westen zurückblieb³, bei den Tauben zu Pfingsten gleichzog und bei der Krippendarstellung den Westen sogar an Realismus übertraf.

Grundsätzlich kann man für Byzanz nicht ausschließen, daß irgendwo solche Vorformen für ein liturgisches Theater, wie Balsamon sie nennt, existiert haben. Trotzdem erscheint besonders der letzte Brauch mit dem lebenden Christkind irgendwie unwahrscheinlich, und ohne weitere Belege dürfte er kaum als sicher hingenommen werden.

Dieser Verdacht wird dadurch gestützt, daß Balsamon durchaus auch westliche Bräuche kennt, die ihm nicht geheuer sind⁴ und die er gelegentlich auch gründlich mißverstehen⁵, ohne im übrigen besonders polemisch zu sein.

So scheint es möglich, daß Balsamon, der an den anderen Stellen allerdings immer ausdrücklich die Lateiner nennt⁶, auch hier von west-

καὶ περὶ τῆς καμίνου τῶν παίδων ἡμᾶς αἰτιάσονται, ἀλλ' οὐ χαίρησουσιν ὅλως. Οὐ γὰρ ἀνάπτομεν κάμινον, ἀλλὰ κηρούς μετὰ φώτων).

1. So interpretiert auch Ph. Kukules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός* VI, Athen 1955, S. 151f. (Χριστούγεννα εἰς τὸ Βυζάντιον).

2. Vgl. Young II, Index s.v. Christ (as child); bes. II, S. 18, 26, 45 und 47; nur II, S. 15, Anm. 4, schließt Young die Möglichkeit eines lebenden Christkinds nicht aus.

3. Im Westen war ein Stern üblich, der manchmal beweglich an einer Schnur in der Kirche hing; vgl. Young II, Index s.v. stella.

4. Ebd. III, 183f. = PG 137, 1360C (zu Kanon 14 von Laodikeia): Die Lateiner bringen zu Ostern Azyma aus der Kirche; das habe es früher aber überall gegeben; III, 212 = PG 37, 1440B (zu Kanon 44 von Laodikeia): Bei den Lateinern dürfen Frauen ins θυσιαστήριον.

5. II, 438 = PG 137, 712D (zu Kanon 58 des Trullanums): Die Lateiner tragen die Azymen als ἐγκόλπια (eher mißverständene Krankenkommunion im Corporale als Kenntnis eines gelegentlich belegten Gebrauchs der Kommunion als Amulett; vgl. dazu F. J. Dölger, Die Kommunion als Krankenschutz, *Antike u. Christentum* 5, 1936, 232 - 247, hier 241; P. Browe, *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, München 1933, S. 139); II, 466 = PG 137, 752C (zu Kanon 69 des Trullanums): Bei den Lateinern, so hat er erfahren (μνησθῶν), betreten Frauen das θυσιαστήριον und bleiben sitzen, während die zelebrierenden Priester stehen (mißverständenes Chor- gebet von Kanonissen?).

6. Dafür einen Grund zu finden (z. B. er kennt gewisse Dinge von den Latei-

Antioch.), In nativ. Praecurs., *PG* 28, 909B: Zacharias bezeichnet voller Angst den Engel u.a. als *ἀσώματον ἄνθρωπον, ἀσύνθετον ὄψιν, νεφελοσύστατον σχῆμα*; verstehe: aus Wolken zusammengesetzt.

Des weiteren ziehen Mango und Ševčenko die Komposita *κοσμοκίνητος, κοσμοδύστητος, κοσμοχώρητος*, und *κοσμοπόθητος* heran, von denen die drei ersten aktive Bedeutung haben sollen. Doch ist auch das keineswegs sicher.

κοσμοκίνητος, laut Lampe, s.v.: moving the universe. Beleg ist Georg. Pis., Hexaem. 230, *PG* 92, 1451A: *φωτὸς δὲ πηγὰς κοσμοκινήτους ἔχει* (sc. die Sonne). Die aktive Interpretation geht wohl auf die Übersetzung des J. Quercius (bei Migne) zurück: *habetque lucis fontes perennes, qui mundi molem agitant*. Gegen diese Deutung sprechen nun aber zunächst die zahlreichen parallelen Bildungen wie ¹ *θεοκίνητος, πατροκίνητος, πνευματοκίνητος* (bis zum *πετρελαιοκίνητος* der Kathareuusa), die alle unbestreitbar passiv sind. Wohl deswegen interpretiert Demetrakos, s.v., mit: *ὁ κινούμενος ἐν τῷ κόσμῳ*, umgeht aber in etwa das Problem der Pisidesstelle. Diese scheint eine Interpretation mit passiver Bedeutung des Wortes zu verlangen: Die Sonne dringt mit ihren Strahlen bis in die größte Tiefe (Vers 229); sie aber enthält die Lichtquellen, die vom Kosmos in Bewegung gesetzt sind; d.h., wie beim Sehen (Vers 224 - 226) ein reziprokes Verhältnis zwischen Sonne und Auge in Bezug auf das Licht besteht, so scheint hier gesagt zu sein, daß die Sonne das Licht, das vom Kosmos in Bewegung gesetzt ist, sozusagen in sich konzentriert und wie eine Quelle aus sich ausströmen läßt, so daß es den Kosmos wiederum bis in die letzten Tiefen durchdringen kann. Wenn Pisides eine aktive Bedeutung intendiert hätte, kann man unterstellen, daß er ein eindeutig aktives Wort gefunden (gebildet?) hätte, nämlich **κοσμοκινήτης*, zu dem ein analoges *φωτοκινήτης* belegt ist ².

κοσμοχώρητος, laut Lampe, s.v.: bounding the world. Beleg ist (Ioan. Damasc.), hom. 5, *PG* 96, 652D (so; nicht 852): *χαῖρε* (sc. Maria), *δι' ἧς ἡμῖν ἐπέφανεν ὁ ψάμμω χαλινώσας τὴν μεγαλομέγεθον καὶ κοσμοχώρητον...θάλασσαν*; verstehe: der das Meer, in dem die Welt enthalten ist ³, durch Sand gezügelt hat. Entsprechend ist auch das analoge *θεοχώρητος* zu sehen (worin Gott enthalten ist), das Lampe, s.v., mit: containing God, wiedergibt mit den Belegen: Tim. Antioch., Descript. Deiparae, *PG* 28, 957A: Maria ist *τὸ τοῦ ὑψίστου θεοχώρητον σκεῦος*, und (Ioan. Damasc.), hom. 5, *PG* 96, 648C: Maria ist *ἡ...θεοχώρητος καὶ κοσμοσέβαστος τοῦ Θεοῦ κιβωτός*.

1. Vgl. die rückläufigen Wörterbücher von P. Kretschmer und E. Locker, Göttingen ²1963, und G. I. Kurmules, Athen 1967.

2. Bei Liddle - Scott - Jones, *Greek - English Lexicon*, s.v.; so richtig betont. Kretschmer - Locker führen es unter *φωτοκινήτης* und *φωτοκίνητης* an; doch vgl. z. B. *λαοκρίτης* (Substantiv) neben *ἐπικρίτης* (Präposition) und entsprechendes *παροκίνητης*.

3. n.b. Der erste Bestandteil solcher Komposita bezeichnet nicht immer den Urheber der passiven Handlung, sondern kann auch Begleitumstände des jedenfalls passiven Verbinhalts meinen; s. auch unten S. 410, Anm. 1.

Daß in diesen Fragen nicht etwa scholastische Pedanterie der Übersetzung angestrebt wird¹, läßt sich damit zeigen, daß gerade das Lexikon von Lampe, weil es manchmal dazu neigt, auf den letztlich passiven Sinn solcher Komposita nicht zu achten, sogar zu falscher Interpretation kommt. Eine flüchtige Durchsicht der Komposita mit *θεο-* ergab folgende Beispiele:

θεοβάστακτος: bearing God, mit den Belegen: Germ., or. 5, *PG* 98, 324D: Maria, die Zweifel hat, wie sie Christus empfangen und gebären kann, erhält vom Engel die Auskunft, sie sei ein *θεόνος θεοβάστακτος* (von Gott gestützt; richtig Hase - Dindorf, *Stephani Thesaurus Linguae Graecae*, s.v.: a Deo portatus); ders., or. 8, ebd. 368A: nach (!) der Himmelfahrt Christi wirft Paulus sich *εἰς τοὺς θεοβαστάκτους αὐτῆς πόδας*.

θεομίμητος (mit mehreren Belegen) nicht: imitating God, sondern: worin Gott nachgeahmt ist (Hase - Dindorf, s.v.: ad imitationem Dei factus; vgl. oben S. 408, Anm. 3).

θεοκράντος; neben der üblichen (z.B. auch bei Liddle - Scott - Jones und Hase - Dindorf belegten) passiven Bedeutung soll es bei Paul. Silent., Ekphr. Hag. Soph. 770, veiling God heißen (allerdings mit ? als zweifelhaft gekennzeichnet). Doch ist *θεοκράντων ἐπὶ γυρίων* einfach: von Gott gemacht=göttlich.

θεοσύλληπτος: having conceived God; doch meint die v.l. in Rom., Hym. 14, v' (Grosdidier de Matons, II, S. 18, app. crit.): *δέσποινα θεοσύλληπτε* wohl: die, die von Gott empfangen hat (d.h. sogar: zur Empfängnis gebracht worden ist).

θεοσύναπτος soll sowohl aktiv (uniting to God) wie auch passiv sein; doch macht der Beleg für ersteres, Cyrill., hom. div. 10; *PG* 77, 1028B, diese Annahme unnötig: *ποθήσομεν...τὴν θεοσύναπτον ἀγάπην*, ist nicht mit J. Aubertus (bei Migne): *charitatem, quae nos Deo coniungit*, sondern: wir wollen eine von Gott gefügte Liebe erstreben, nämlich zueinander; vgl. die nachfolgenden negativen Aufforderungen: *φεύγετε...τοῦ μερισμοῦ, ἐκκλίνατε τῆς διχοστασίας*, u.s.w.

θεόφαντος nicht: revealing God, sondern (wie Liddle - Scott - Jones und Hase - Dindorf): A Deo relevatus; so auch in dem Beleg: Isid. Pelus., ep. 1, 263, *PG* 78, 340C: *θεόφαντον ψαλμωδῶν*.

θεόφραστος ist schließlich neben: spoken from God, auch: speaking from God (d.h. von Gott zum Sprechen gebracht, wohlgemerkt nicht: von Gott sprechend); dieses Beispiel ist hier zitiert, weil der passive Charakter in dem Beleg, Isid. Pelus., ep. 3, 402, *PG* 78, 1037C, durch die Parenthese sozusagen unterstrichen wird: *Ἰωάννης...θεοφράστω γλώττῃ (ὑπὸ ἁγίου πνεύματος γὰρ ἐκινεῖτο)...ἀνεκήρυξε*.

Ohne daß auf weitere Kompositionsarten und ihre richtige Handhabung durch die Byzantiner hingewiesen zu werden braucht², dürfte

1. Man kann — vor allem wenn man das abweichende Verhältnis moderner Sprachen zum Passiv berücksichtigt — durchaus aktiv übersetzen, sollte aber den Sinn des Wortes nicht mißverstehen.

2. Auf den von E. Schwyzler, *Griechische Grammatik* I, München 1953, S. 429,

einleuchtend sein, daß von hier kein Weg zu einem aktiven κοσμοσύστατος führt, zumal wenn man noch die unzähligen, in den Lexika richtig als passiv ausgewiesenen, entsprechenden Komposita (wie κοσμοπόθητος [s. oben], κοσμολάλητος, θεοδωρητος, θεόκλητος¹, u.s.w.) hinzuzieht.

Was dann den letzten genannten Beleg, nämlich κοσμοσώστος², angeht, so muß das Wort durch κοσμοσώστης³ ersetzt werden, welches durch analoge Bildungen wie ψυχωσώστης⁴ gestützt wird, während das mutmaßlich aktive κοσμοσώστος durch das eindeutig passive θεόσωστος⁵ ausgeschlossen wird.

Gleicherweise hat man auch von κοσμοσύστατος abzusehen und ein κοσμοσυστάτης anzusetzen⁶, das durch einfaches συστάτης⁷ gestützt wird. Die Betonung des Genitivs Plural auf der Paenultima (κοσμοσυστάτων) aber ist ein übliches Phänomen im byzantinischen Griechisch⁸

angesprochenen Unterschied zwischen πατρόκτονος und πατροκτόνος wird immer geachtet, z. B. bei θεόπλοκος (s. Lampe s. v.) und θεοπλόκος (vielleicht Theod. Stud., iamb. 49, 2; vgl. den Kommentar des Verf. s zur Stelle) oder bei θεόγραφος und θεογράφος (beide bei Lampe, s.v.). Auch hier ist Lampe manchmal nicht präzise, z. B. bei θεόφθογγος, das: uttering words of God, heißen soll, aber an allen angegebenen Stellen mit passiver Notion bedeutet: der von Gott seine Laute hat.

1. Dieses wird bei W. Peek, *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*, Hildesheim 1968, s.v., für zwei Stellen der *Dionysiaka* (13, 484 und 35, 68) mit der aktiven Bedeutung: die Götter anrufend, notiert; doch ist das irreführend, denn θεοκλήτω... ἀνθρεῶνι (bzw. φωνῇ) ist letztlich ebenfalls passiv verstanden worden, etwa: womit Gott angerufen wird.

2. Lampe, s.v., mit der Bedeutung: saving the world (schon Hase - Dindorf: mundum servans). Belege sind: Ioan. Ieiun., canonar. 2, J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense* 4, Paris 1858, S. 356 (so; nicht 358): τῶν ἁγίων καὶ κοσμοσωστών (so!) ἀποστόλων; (Ioan. Damasc.), epist. ad Theoph. PG 95, 360C: τῆς τῶν ἀποστόλων κοσμοσώστου διδασκαλίας.

3. So richtig Kurmules, s.v.

4. Demetrakos, s.v., mit byzantinischen Belegen, dazu das neugriechische ναυαγοσώστης, ebenfalls Demetrakos, s.v. Vgl. auch die unzähligen von anderen Stämmen gebildeten Entsprechungen, wie κοσμοθέτης, κοσμορύστης, u.s.w.

5. Lampe, s.v., mit dem Beleg: Theod. Stud., ep. 2, 146, PG 99, 1457C: εἰς ἐπισύστασιν ὑμῶν θεόσωστον.

6. So schon Hase - Dindorf s.v.; daß das unbelegt ist, wie Mango und Ševčenko, S. 387, Anm. 22, anmerken, darf nicht stören; auch κοσμοσύστατος im Nominativ ist unbelegt.

7. Mehrere, auch byzantinische, Belege bei Demetrakos, s.v.; dazu Theod. Stud., iamb. 109, 2.

8. Vgl. z. B. St. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1912, S. 141: Maskulina auf -της, und S. 145f.: Feminina auf -η und -α. In unserem

und kann nicht auf eine andere Form des Nominativs führen. Ob allerdings jemals ein Byzantiner diesen Nominativ bewußt gedacht hat, darf bezweifelt werden, wenn das Wort, wie zu vermuten ist, im Zusammenhang von Akklamationen gebildet wurde.

München

PAUL SPECK

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΙΚΟ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΚΛΕΝΤΟ

Γιὰ τὸν Φιλικὸ Ἀπόστολο Κλέντο, ποὺ ἔζησε στὴν Πετρούπολη, εἶχαμε ἐλάχιστα μέχρι τώρα βιογραφικὰ στοιχεῖα. Στὸ *Κρυπτογραφικὸ Λεξικὸ τῶν Φιλικῶν* τοῦ Ἀθανασίου Ξοδίου ἀναφέρεται μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀδιάφορος¹ καὶ στὴν ἐξιστόρηση τῆς πρώτης πεντηκονταετηρίδας τῆς Ἑλληγεμπορικῆς Σχολῆς τῆς Ὁδησοῦ δημοσιεύτηκε ἐπιστολὴ του ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὴν Πετρούπολη, στὶς 20 Μαρτίου 1819, στοὺς Ἐφόρους τῆς Σχολῆς².

Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ περιληπτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, γιατί παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα πτυχή τῶν σκέψεων τοῦ ἀποστολέα: Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος ἔμαθε στὴν Πετρούπολη ὅτι θὰ ἰδρυθεῖ τυπογραφεῖο τὸ ὁποῖο θὰ λειτουργεῖ στὴν Ἑλληγεμπορικὴ Σχολὴ καὶ κρίνει ὑποχρεωμένο τὸν ἑαυτὸ του νὰ γράψει τὴ γνώμη του, στοὺς Ἐφόρους τῆς Σχολῆς, «...ἀπόντος τοῦ ἐκλαμπροτάτου Κόμητος Καποδιστρίου καὶ Κυρίου Στούρτζα». Τὸ μεγάλο πρόβλημα γιὰ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο εἶναι ἡ ἐκλογή μεταφραστῶν στοὺς ὁποίους θὰ ἀνατεθεῖ ἡ μετάφραση τῶν ξένων βιβλίων στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, γιὰ τὴ μόρφωση τῶν μαθητῶν. Ἐξάλλου παρέφρασε καὶ ὁ ἴδιος κάποιον βιβλίον (ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει ποιό), «διὰ τὰ παιδία τῶν Ἑλλήνων». Οἱ μεταφραστὲς πρέπει νὰ εἶναι σοφοί, «πολυῖστορες» καὶ προπαντῶς εὐσεβεῖς, ὥστε νὰ μὴ μεταφράζουν κείμενα ποὺ δὲ θὰ γίνονταν δεκτὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Τέτοιοι σοφοὶ εἶναι «...ὁ δαιμόνιος Κοραΐς, πρεσβύτερος καὶ οἰκονόμος Κωνσταντῖνος, Βάμβας, Βαρδαλάχος καὶ ἄλλοι πλεῖστοι». Παρακάτω ὁ ἀποστολέας

Fall mag dieser «falsche» Akzent auch noch durch den rhythmischen Gleichklang zu dem meist benachbarten theofyláktwn (in den Akklamationen) bedingt sein.

1. Ἀθανασίου Ξοδίου, *Ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ 1821*, ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ἄ. κείμενα, ἐκδίδουν οἱ Α. Ι. Βρανούσης καὶ Ν. Καμариανός, Ἀθῆνα 1964, σ. 119 [Ἀκχεδημία Ἀθηνῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου].

2. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς βλ. (Χ. Βουλοδήμου), *Πρώτη πεντηκονταετηρίς τῆς ἐν Ὁδησῶ Ἑλληγεμπορικῆς Σχολῆς, 1817 - 1867*, Ὁδησὸς 1871, σσ. 179 - 184.

καταφέρεται έναντίον όρισμένων όμογενών στη Ρωσία «μεταξύ τών πεπαιδευμένων», τούς όποιους, έπειδή δέχονται την κριτική, αποκαλεί όμοιους του Χάμ¹ και του «αισχρολόγου Άριστοφάνους». Τέλος, συμβουλεύει τούς Έφóρους τής Σχολής νά άπευθυνθούν στον Άλέξανδρο Στούρτζα, πού είναι μέλος Έπιτροπής του Έπουργείου Παιδείας, και νά ζητήσουν νά ένεργήσει ώστε νά αναλάβει τó τυπογραφείο τής Σχολής ó γιατρός Ήπήτης και στη θέση του διορθωτή προτείνει τόν Ίωάννη Μπάιλα από τη Μόσχα.

Αυτά γνωρίζαμε μέχρι τώρα για τόν άπόστολο Κλέντο.

*

Τό Νοέμβριο του 1976 βρήκαμε στο Τμήμα χειρογράφων του Ίνστιτούτου Ρωσικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας - Οίκος Πούσκιν (=Institut Russkoj Literatury - Puskinskij Dom, στη συνέχεια IRLI), του Λένινγκραντ, στο Άρχείο Α. Σ. Στούρτζα², τρεις φακέλους με άλληλογραφία του Άπόστολου Κλέντου. Άπό εκεί άντλούμε νέα στοιχεία για τó πρόσωπό του. Ό πρώτος φάκελος³ περιέχει 42 «Γράμματα και λογαριασμούς» του Άπόστολου Κλέντου στην Οικόγένεια Στούρτζα, από τó 1818 ως τó 1821⁴. Ό δεύτερος φάκελος⁵ περιέχει 5 γράμματα του Άπόστολου Κλέντου στον Κ. F. Dyjakevič, από τó 1814 ως τó 1815. Ό τρίτος φάκελος⁶ περιέχει γράμματα και λογαριασμούς του Άπόστολου Κλέντου στον D. P. Severin, από τó 1820. Οι φωτογραφίες τών έγγράφων βρίσκονται στο Άρχείο του Ίδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αζμου.

Ό Άπόστολος Κλέντος δέ γνωρίζουμε πού και πότε γεννήθηκε. Δέ γνωρίζουμε τά όνόματα τών γονέων του. Άπό έπιστολή του στη μητέρα του Άλέξανδρου Στούρτζα μαθαίνουμε ότι τó 1820 ήταν πεθαμένος ó πατέρας του,

1. Ή λέξη Χάμ (δευτερότοκος γιός του Νώε πού είδε τόν πατέρα του μεθυμένο και γυμνό και γέλασε με τήν κατάντια του) άποτελεί βαριά βρισιά στη ρωσική γλώσσα.

2. Εύχαριστίες όφείλονται στους υπεύθυνους του Ίνστιτούτου Ρωσικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας καθώς και στον κ. G. L. Arš για τή συμπαράσταση πού συνάντησα στις έρευνες μου στο Λένινγκραντ τó Νοέμβριο του 1976.—Όπως συμβαίνει σέ πολλά άρχεία, έτσι και στο άρχείο του IRLI, ένω πρόκειται κυρίως για Ίδρυμα ρωσικής φιλολογίας και λογοτεχνίας, τó όποιο έχει στρέψει τήν προσοχή του σέ μεσαιωνικά φιλολογικά θέματα (πρβ. και τόν τίτλο του έτήσιου όργάνου του IRLI: Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury (=Μελέτες του Τμήματος Παλαιορωσικής Φιλολογίας) έχει και δύο άρχειακές μονάδες πού δέν άνήκουν ούτε στην ρωσική λογοτεχνία ούτε και στην παλαιά ρωσική φιλολογία και λογοτεχνία, αλλά έχουν ποικίλο περιεχόμενο και άνήκουν χρονολογικά στον 19. αί.: ή μία του M. A. Hitrono (Fond 325) και ή άλλη του A.S. Sturdza (Fond 288).

3. IRLI, Τμήμα χειρογράφων, Λένινγκραντ, Fond 288, Opis' I, ed. hran. 188.

4. Άπό λαθασμένη άνάγνωση γράφτηκε ότι οι χρονολογίες του φακέλου είναι 1818 - 1825, αλλά ή σωστή άνάγνωση είναι 1818 - 1821.

5. IRLI, Τμήμα χειρογράφων, Λένινγκραντ, Font 288, Opis' 2, ed. hran. 65.

6. IRLI, ό.π., ed. hran. 66.

ὁ «Ἐπίτροπος» Γεώργιος Κλέντος στήν Πελοπόννησο, ἀλλά δὲν ξέρουμε τί συγγένεια ἔχει μὲ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο ¹.

Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος δὲν γνωρίζουμε ποῦ σπούδασε. Ἀπὸ τίς ἐπιστολές του φαίνεται ὅτι εἶχε καλὴ ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση, ἄρτια γνώση στὰ θρησκευτικὰ θέματα, ικανότητα στὴ λογιστικὴ καὶ καλλιγραφία. Τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1814 ὡς τὸ 1821 ζοῦσε στὴν Πετρούπολη. Ἦταν παντρεμένος καὶ εἶχε δυὸ θυγατέρες. Ἡ πρώτη θυγατέρα του ἦταν βαπτισμένη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Στούρτζα ², γιὰ αὐτὸ συνεχῶς στὶς ἐπιστολές του τὸν προσφωνεῖ: «Σύντεκνο» καὶ «Κουμπάρο». Ἡ δεύτερη του θυγατέρα γεννήθηκε στὴν Πετρούπολη στὶς 20 Ἰουλίου 1820 ³. Ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν του. Τὸ 1821 εὐχαρίστησε τὴν Ρωξάνδρα Στούρτζα, σύζυγο τοῦ κόμη Edling, γιὰ χρήματα ποὺ τοῦ ἔστειλε, γιὰ τὴ μόρφωση τῆς πρωτότοκης κόρης του. Ἐκεῖνος, μὲ τὴ σειρά του, πληροφόρησε τὴν κόμησσαν ὅτι στὴν Πετρούπολη «ζεῦγος Ἀγγλων» ζητοῦσε τὸ χρόνο 700 ρούβλια «διὰ τὴν ἀγωγήν τῶν παιδῶν», ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο ζήτησαν μόνον 350 ρούβλια τὸ χρόνο ⁴.

Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος στὴν Πετρούπολη εἶχε τὴ διαχείριση τῶν κτημάτων τῆς οἰκογένειας Στούρτζα. Σὰν οἰκονόμος τοῦ Οἴκου Στούρτζα ἐπέβλεπε σ' ὅλο τὸ προσωπικὸ, ἀκόμη καὶ τοὺς συγγενεῖς τῆς οἰκογένειας ποὺ ἦταν στὴν Πετρούπολη. Στὰ γράμματά του συνεχῶς ἀποδίδει λογαριασμούς. Γράφει ἀναλυτικὰ τίς εἰσπράξεις καὶ τὰ ἔξοδα. Ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ ἀναφέρει στὰ γράμματά του μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν καλὸς ἔμπορος καὶ πιστὸς ὑπάλληλος. Στὶς εἰσπράξεις ἀναφέρονται μὲ τὰ ἄλλα κονδύλια καὶ οἱ μισθοὶ τοῦ Ἀλέκου (Ἀλέξανδρος Στούρτζα) ἀπὸ τὸ Κολλέγιο ⁵ καὶ ἀπὸ τὸ

1. Βλ. «Ἱστορικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 εἰς περιλήψεις καὶ περικοπὰς», στὸ ἔργο: *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τόμος 5 (τμῆμα Β'), Πρόλογος - Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Ἐπιλογή - Εὐρετήρια Κ. Ἀθ. Διαμάντη, Ἀθήνα 1976, σσ. 1257 - 1258, αὔξ. ἀριθμ. δελτίων 4894, 4895 καὶ 4896.

2. *IRLI*, Τμ. χειρ., Fond 288, Opis' 1, ed. hran. 188, ἔγρ. 10 [6 Ἀπριλίου 1819], σ. 3.

3. *IRLI*, δ.π., ed. hran. 188, ἔγρ. 16 [21 Ἰουλίου 1820], σ. 1.

4. *IRLI*, δ.π., ed. hran. 188, ἔγρ. 33 [24 Ἰουνίου 1821], σ. 3.

5. Πρόκειται γιὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ποὺ εἶχε τὸ κάθε ὑπουργεῖο, θὰ λέγαμε μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα. Ἡ ὀνομασία τῶν *Κολλεγίων*, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸν Μ. Πέτρο, καταργήθηκε μὲ τὴν ἱδρυση τῶν ὑπουργείων καὶ τὴν ὀνομασία τῶν ὑπουργῶν. Ὁ Α. Στούρτζα ἦταν στὸ Κολλέγιο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ στὸ Κολλέγιο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Πρβ. (Α. V. Černov), *Gosudarstvennye učreždenija Rossii v XVIII vv.* (=Τὰ κρατικὰ ἰδύματα στὴ Ρωσία τὸν 18. αἰ.), Μόσχα 1960 καὶ S. M. Troickij, *Kollegii v Rossii* (=Τὰ κολλέγια στὴ Ρωσία), *Bol'saja Sovetskaja Enciklopedia* (=Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία), τ. 12, Μόσχα ³1973, σ. 424.

Καμπινέτο¹ καὶ στὰ ἔξοδα ἀναφέρονται μὲ σχολαστικότητα καὶ μὲ λεπτομέρειες οἱ ἀγορὲς ποὺ κάνει καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ στέλνει στοὺς Στούρτζα. Στέλνει, τὶς περισσότερες φορὲς στὴ Μόσχα, τρόφιμα², βιβλία³ καὶ προσωπικῆς χρήσεως πράγματα ποὺ βρίσκει στὴν ἀγορὰ τῆς Πετρούπολης. Τὸ 1821 π.χ. ἔστειλε ἀνθόνερον διὰ τὸν Ἀλέκον (Ἀλέξανδρος Στούρτζα) καὶ πικρόνερον διὰ τὴν κομήτιδα (Ρωζάνδρα Στούρτζα, σύζυγο τοῦ κόμη Edling)⁴. Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος εἰσέπραττε ἀκόμη καὶ τὰ νοίκια ἀπὸ τὰ κτήματα ποὺ ἀνῆκαν στοὺς Στούρτζα. Τὸ 1818 π.χ. ἐπισήμανε ἀνωμαλίες στὴν ἀπόδοση λογαριασμῶν ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τῶν κτημάτων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς διοικητὲς ἦταν ὁ Διακίβιτς⁵. Ἀσφαλῶς θὰ πρόκειται γιὰ τὸν Κ. F. Dyjakevič μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀπόστολος Κλέντος εἶχε ἀλληλογραφία τὸ 1814 - 1815⁶.

Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος ὑπηρέτησε 12 χρόνια σὰν μεταφραστὴς στὸ Κολλέγιο⁷ καὶ τὸ 1820 ἔπερνε μόνο 600 ρούβλια τὸν μῆνα ἀποζημίωση, ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἴδια χρονιά ἔπαιρναν, ὅπως γράφει, περισσότερα⁸. Ἀργότερα, καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ D. P. Severin⁹, πῆρε κρατικὴ ἀποζημίωση 2.500 ρούβλια. Τὴν ἀποζημίωση τὴ χαρακτηρίζει ἔλεος μοναρχικόν¹⁰ καὶ ἔλεος βασιλικόν¹¹.

Φαίνεται ὅμως ὅτι, παρόλη τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ τοῦ εἶχαν οἱ Στούρτζα στὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τους, ἄκουσαν καὶ ὀρισμένους, οἱ ὁποῖοι (δίκαια ἢ ἄδικα δὲ γνωρίζουμε) ἔσπευσαν νὰ κατηγορήσουν τὸν Ἀπόστολο Κλέντο. Τί πληροφορίες καὶ τί κατηγορίες ὅμως ἄκουσαν οἱ Στούρτζα γιὰ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο δὲ γνωρίζουμε. Ἐκεῖνος πάλι, μὲ τὴ σειρά του, δὲν ἀναφέρει τίς κατηγορίες ἀλλὰ ἀπολογεῖται καὶ μάλιστα μὲ ὀργισμένο ὕφος. Τὸ 1820

1. Μᾶλλον θὰ ἀναφέρεται στὸ «Kabinet ego Imperatorskogo Velicestva» [Bol'saja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 11, Μόσχα 1973, σ. 101] μιὰ καὶ ὁ Α. Στούρτζα ἦταν Αὐλικὸς Σύμβουλος.

2. IRLI, Τμ. χειρ., Fond 288, Opis' 1, ed. hran. 188, passim.

3. IRLI, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 17 [7 Ἰουνίου 1820], σ. 1, ἔγγρ. 18 [17 Σεπτεμβρίου 1820], σ. 4 καὶ ἔγγρ. 21 [16 Σεπτεμβρίου 1821], σ. 2.

4. IRLI, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 38 [26 Ἰουλίου 1821], σ. 3.

5. IRLI, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 4 [10 Δεκεμβρίου 1918], σ. 2.

6. IRLI, Fond 288, Opis' 2, ed. hran. 65.

7. Βλ. σ. 415, σημ. ἀριθ. 5.-Ἐδῶ μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ Κολλέγιο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

8. «...ὅτι ἐγὼ 12 ἔτη ἐδούλευον τὴν βασιλείαν...». IRLI, Fond 288, Opis' 1, ed. hran. 188, ἔγγρ. 13 [1 Μαρτίου 1820], σ. 2.

9. IRLI, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 35 [26 Ἰουλίου 1821], σ. 1, πρβ. καὶ IRLI, Fond 288, Opis' 2, ed. hran. 66.

10. IRLI, Fond 288, Opis' 1, ed. hran. 188, ἔγγρ. 35 [26 Ἰουλίου 1821], σ. 1.

11. Ὁ.π., σ. 3.

τικά με τὴ συμμετοχὴ τοῦ στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821. Οἱ πληροφορίες μας εἶναι πολὺ φτωχές. Μήπως δὲν εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ καὶ τὸν ὀνόμασαν «Ἀδιάφορο»; Δὲ γνωρίζουμε τί προσέφερε στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821 καὶ διότι οἱ τρεῖς φάκελοι τοὺς ὁποίους ἐξετάσαμε περιορίζονται στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τοῦ Ἀπόστολου Κλέντου με μιὰ ἐλληνικὴ οἰκογένεια τῆς διασπορᾶς καὶ με δύο Ρώσους. Τὸ 1819 σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν Ἀλέξανδρο Στούρτζα τὸν ἀποκαλεῖ: *Φίλιπτε Ἐταῖρε*¹. Τὴν 1 Ἰουνίου 1821, ὅταν φούντωσε τὸ κίνημα τοῦ ξεσηκωμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἀπόστολος Κλέντος γράφει στοὺς Στούρτζα με μεγάλη προσοχή, γιὰτὶ ὁ φόβος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας δὲν ἐπέτρεπε τυμπανοκρουσίες: *Περὶ ὧν μοι γράφετε [περὶ] ἰδεῶν καὶ λοιπῶν ἀποκρίνομαι ἐν συντόμῳ ταῦτα: Ἐπίστευσεν Ἀβραάμ τῷ Θεῷ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην*². πιστεύσωμεν οὖν καὶ ἡμεῖς καὶ δικαιοθησόμεθα ὡς Πατέρα ἔχοντες Πανοικτήρμονα καὶ Πανάγαθον... Καὶ παρακάτω: ...ὅτι δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν Κύριον τὸν ΘΕΟΝ ἡμῶν μετὰ πάντων τῶν περὶ ἐμὲ πρὸ ἱκανῶν ἐτῶν ὑπὲρ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐξαιρέτως ὅμως ὑπὲρ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ εἴθε ἐπακούσει καὶ ἡμῶν δεομένων, κατὰ τὸ μέγα αὐτοῦ ἔλεος... Καὶ τελειώνει με αἰσιοδοξία: ...*Βλέπω ὅμως ὀφθαλμοφανῶς καὶ πιστεύω ἀδιστακτικῶς ὅτι ἤδη ἐπάκουσε τῶν ἀληθινῶν τέκνων αὐτοῦ, δεομένων, καὶ εὐλόγησεν αὐτὰ ἐξ ὕψους θρόνου ἀγίας δόξης αὐτοῦ*³.

Τέλος, ἡ τελευταία χρονολογικῶς πληροφορία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὶς 16 Σεπτεμβρίου 1821, ὅταν ἔγραφε στὸν Α. Στούρτζα: ...*Εἰς Πατρίδα ἤδη ἐπέμφθησαν 50. σώματα τοῦ λόγου· τὰ ἐκεῖ ἀγνοῶ, ὅποια ἐστὶ γένοιτο τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*...⁴

Αὐτὰ γνωρίζουμε μέχρι τώρα γιὰ τὸν Φιλικὸ Ἀπόστολο Κλέντο.

Θεσσαλονίκη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

1. *IRLI*, β.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 7 [10 Ἰανουαρίου 1819], σ. 1.

2. Ἡ φράση: *Ἐπίστευεν...δικαιοσύνην* εἶναι βιβλικὸ παράθεμα ἀπὸ Γεν. ιε', 6· *Ρωμ.*

4, 3· *Ἰακ.* 2, 23.

3. *IRLI*, β.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 28 [1 Ἰουνίου 1821], σσ. 1 καὶ 2.

4. *IRLI*, β.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 21 [16 Σεπτεμβρίου 1821], σ. 2.

ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΕ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΗΣ ΤΥΝΗΣΙΑΣ

Στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ οἴκου ἐνὸς μεγάλου κτηρίου, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ ἔτος 1961 στὴ Medeina (ἀρχ. Althiburus ἢ Althiburos) τῆς Τυνησίας¹, εἰκονίζεται ἓνα σφαιρικὸ ἀντικείμενο, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ (εἰκ. 1)². Τὸ ψηφιδωτὸ τῆς αἵθουσας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξάγωνα, ποὺ πλαισιώνονται μὲ δαφνόφυλλα καὶ περικλείουν γεωμετρικὰ θέματα³. Τὸ παραπάνω ἀντικείμενο, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ἐξάγωνο, εἶναι πλούσια διακοσμημένο μὲ ταινίες, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέραμε⁴.

Ὁ Μ. Ennaïfer, ποὺ δημοσίευσε τὸ 1976 τὸ κτήριο αὐτό⁵, ὀνομάζοντάς το ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ «l'édifice de l'Asklepieia», ἐρμηνεύει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Festugière, τὴ μὲν ἐπιγραφή (ποὺ θεωρεῖ ὅτι χρησιμοποιοῦται ἀντὶ τοῦ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ) ὡς γιορτὴ γενικὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸ δὲ σφαιρικὸ ἀντικείμενο («une sorte de corbeille sphérique») ὡς «un motif purement esthétique»⁶. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐντάξει τὴν παράσταση αὐτὴ μέσα στὸ γενικὸ κλίμα θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα⁷.

Σκοπὸς τοῦ σημειώματος αὐτοῦ εἶναι νὰ δείξει: α) ὅτι ἡ ἐπιγραφή ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τοῦ Ἀσκληπιοῦ—ὥστε νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς οἰκίας ἦταν γιὰ τὸν ποὺ τιμοῦσε τὸν προστάτη-θεὸ τοῦ ἐπαγγέλματός του⁸—οὔτε μὲ τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ τὸ μυστικισμὸ τῆς ἐποχῆς, καὶ β) ὅτι ἡ παράσταση τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου μὲ τὴν ἐπιγραφή δὲν παίζει ρόλο ἀπλὰ αἰσθητικὸ καὶ διακοσμητικὸ, ἀλλὰ εἰκονίζει ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο.

1. Μ. Ennaïfer, *La cité d'Althiburos et l'édifice des Asclepieia*, Tunis 1976, σ. 7.

2. Τὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 1 ἔκανε ἡ ἀρχιτέκτων Α. Τσολάκη, ποὺ θερμὰ εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ. Οἱ ὑπόλοιπες φωτογραφίες ἀντιγράφηκαν: οἱ 2 καὶ 3 ἀπὸ *Hellenica* 7 (1949), πίν. X₁₀ καὶ XI₁₀, ἡ 4 ἀπὸ *Zeitschrift für Numismatik* 24 (1904) εἰκ. σελ. 34, οἱ 5 καὶ 7 ἀπὸ P. Wolters, *Zu griechischen Agonen*, εἰκ. 12 καὶ 11, ἡ 6 ἀπὸ *Zeitschrift für Numismatik*, δ.π., εἰκ. σελ. 357, ἡ 8 ἀπὸ Π. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακῆ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση*, πίν. 25β καὶ ἡ 9 ἀπὸ *Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France*, 1973, πίν. XI εἰκ. 1.

3. Μ. Ennaïfer, δ.π., σσ. 130-31, πίν. CLII.

4. Στὴν πάνω καὶ κάτω ταινία διαπιστώνεται μίμηση ἰωνικοῦ κυματίου.

5. Ὁ.π.

6. Ὁ.π., σ. 131 καὶ σημ. 440.

7. Ὁ.π., σ. 152.

8. Ὁ.π., σ. 131, σημ. 440.

Ἀσκληπεία εἶναι οἱ ἀγῶνες ποὺ γίνονταν στὴ γιορτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ πλῆθος ἐπιγραφῶν. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές παραδίδουν τοὺς τύπους Ἀσκληπεία, Ἀσκληπία καὶ Ἀσκλάπεια, ἐξίσου συχνὰ ὅσο καὶ τοὺς γνωστότερους τύπους Ἀσκληπίεια καὶ Ἀσκλαπίεια¹. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται συχνότερα σὲ προρωμαϊκὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ ὁ πρῶτος τύπος εἶναι πολὺ συνηθισμένος σὲ ρωμαϊκὲς ἐπιγραφές τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Εἶναι, λοιπόν, λογικὸ, τὸ θέμα τοῦ δαπέδου αὐτοῦ τοῦ χώρου τοῦ κτηρίου νὰ ἔχει σχέση μὲ τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες ποὺ γίνονταν γιὰ νὰ τιμῇσουν τὸν Ἀσκληπιό².

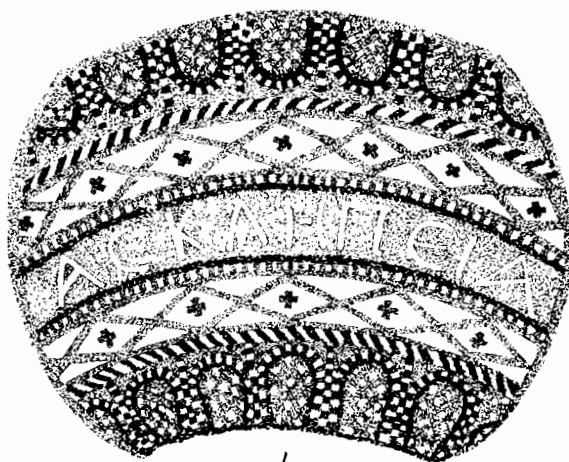
Ἡ παραπάνω ὑπόθεση βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ σφαιρικοῦ ἀντικειμένου ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι διακοσμητικὸ· εἶναι στέφανος ἀγωνιστικὸς, ἕνα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἔπαθλα ποὺ δίνονταν στοὺς νικητὲς ὅλων γενικῶν τῶν ἀγῶνων καὶ ποὺ εἰκονίζεται σὲ πλῆθος νομισμάτων καὶ ἄλλων μνημείων³ τῆς αὐτοκρατορικῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁴ (εἰκ. 2-7).

1. Βλ. πρόχειρα *CIG* I (1828), σ. 579 ἀρ. 1124, σ. 588 ἀρ. 1165, σ. 591 ἀρ. 1186, II (1843), σ. 739 ἀρ. 3208, σ. 805 ἀρ. 3428. *IG XIV*1 (1890), σ. 197 ἀρ. 737, σσ. 294-95 ἀρ. 1102. A. Wilhelm, *Inscripfen aus Lesbos*, *AM* 16 (1891) 132 ἀρ. 5 καὶ P. N. Papageorgiou, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig 1900, σ. 15, πιν. VII, 44. Br. Schröder, H. Schrader, W. Kolbe, *Die Arbeiten zu Pergamon 1902-1903*, *Die Inschriften*, *AM* 29 (1904) 161-164 ἀρ. 4. G. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* I (1915³), σ. 104 ἀρ. 82, II (1917³), σ. 6 ἀρ. 538, σ. 495 ἀρ. 802. III (1920³), σσ. 185-86 ἀρ. 1029, σ. 220 ἀρ. 1064 καὶ 1065, σ. 222 ἀρ. 1067, σ. 231 ἀρ. 1076 καὶ 1077. L. Moretti, *Inscrizioni agonistiche greche*, Roma 1953, σσ. 57-60 ἀρ. 23, σσ. 103-108 ἀρ. 40, σσ. 115-16 ἀρ. 44, σσ. 140-41 ἀρ. 53, σσ. 144-46 ἀρ. 56, σσ. 165-69 ἀρ. 63, σσ. 196-98 ἀρ. 70, σσ. 222-24 ἀρ. 76, σσ. 228-35 ἀρ. 79, σσ. 235-37 ἀρ. 80, σσ. 237-39 ἀρ. 81, σσ. 257-59 ἀρ. 87, ὅπου βρίσκαι κανεῖς συγκεντρωμένους χρονολογημένους ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ ἀγῶνες τῶν Ἀσκληπιείων. L. Robert, *Inscription agonistique d'Ancyre concours d'Ancyre*, *Hellenica* 11/12 (1960) 350 κ.ε.

2. Παρόμοια ὑπόθεση ἐξέφρασε πολὺ πρόσφατα ὁ J. P. Darmon, *BullAIE.M.A* 7 (1978) 328 (βιβλιοκρισία στὸ βιβλίον τοῦ M. Ennaifer), χωρὶς ὅμως νὰ ἐρμηνεύει τὴν παράσταση τοῦ στεφάνου.

3. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. L. Robert, *Les boules dans les types monétaires agonistiques*, *Hellenica* 7 (1949) 93 σημ. 1.

4. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγωνιστικοῦ στεφάνου δὲν ἐμφανίζεται, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, βλ. καὶ H. Dressel, *Erwerbungen des königlichen Münzcabinets in den Jahren 1898-1900* (antike Münzen), *Zeitschrift für Numismatik* 24 (1904) 36. F. Imhoof-Blumer, *Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen*, *Nomisma* 5 (1910) 39. Ἰδιαίτερα συνηθισμένη εἶναι ἡ παράσταση αὐτῇ σὲ νομίσματα τῆς ὁψίμης αὐτοκρατορικῆς περιόδου, βλ. H. Dressel, ὁ.π., σσ. 35-6. P. Wollers, *Zu griechischen Agonen*, Würzburg 1901, σ. 14.

1

Εἰκ. 1. Medina Tunghisias. Ἀγωνιστικὸς στέφανος στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ οἴκου ἔπαυλης.
2-4. Νομίσματα μετὰ παραστάσεις ἀγωνιστικῶν στεφάνων.

2

3

4

5

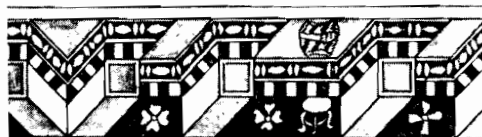

6

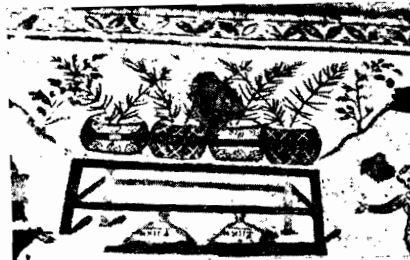

7

Εἰκ. 5. Μοσαϊκὴ. Στήλη με παράσταση ἀθλητῆ. 6. Βερολίνο, Königliche Museen. Ἀθῆνος με παράσταση ἀντιστεφανομένου ἀθλητῆ. 7. Δίπυλο. Κυλινδρικό μάρμαρο με παράσταση ἀγωνιστικῶν στεφάνων καὶ ἀσπίδας. 8. Θεσσαλονίκη, "Λγ. Δημήτριος. Λεπτομέρεια τῆς ζωφόρου με opus sectile τῆς Νικηνοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. 9. Piazza Armerina. Παράσταση ἀγωνιστικῆς τράπεζας.

8

9

Στὰ τέλη κιόλας τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ H. Dressel¹ καὶ λίγο ἀργότερα ὁ P. Wolters² ἔδωσαν στὴν παράσταση αὐτῇ τῇ σωστῇ ἔρμηνεία, φέρνον-
τας σειρὰ παραδειγμάτων, ἐνῶ στὰ 1908 ὁ Π. Παπαγεωργίου³ ἀναγνώρισε,
μὲ τὴ βοήθεια τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν, τὸν ἴδιο στέφανο σὲ ἓνα ἀφανὲς ση-
μεῖο τῆς διακόσμησης μὲ opus sectile τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης
(εἰκ. 8)⁴. Τὸ εἶδος, ὥστόσο, αὐτὸ τοῦ ἀγωνιστικοῦ στεφάνου, ποὺ πῖθνό-
τατα προστέθηκε στὰ γνωστὰ ἐπαθλὰ τῶν ἀγώνων στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατο-
ρικὰ χρόνια καὶ ποὺ ἐπιβιώνει ἐπὶ ἀρκετοὺς αἰῶνες—ὅπως δείχνει τὸ παρα-
δειγμα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, χρονολογούμενο στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου μ.Χ.
αἰώνα⁵—, δὲ φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ γνωστὸ στὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τοὺς
νεώτερους ἐρευνητές, ὁ L. Robert ἔχει ἐπαναλάβει ἀρκετὲς φορὲς τὴ σωστὴ
ἐρμηνεία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ⁶, ἐπισημαίνοντας παράλληλα καὶ τὶς περι-
πτώσεις, ὅπου λανθασμένη ἔρμηνεία δίνεται ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές ποὺ τὸ εἴ-
δαν ὡς «ἀγωνιστικὸ ἀγγεῖο»⁷.

Ὅτι στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Τυνησίας, ὅπως καὶ στὸ opus sectile τοῦ Ἀγίου
Δημητρίου Θεσσαλονίκης, πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἀγωνιστικὸ στέφανο ποὺ
εἰκονίζεται σὲ νομίσματα καὶ σὲ ἄλλα ἔργα, ἀποδεικνύει ἡ σύγκριση τοῦ ψη-
φιδωτοῦ μὲ τὶς παραστάσεις αὐτὲς (εἰκ. 1-7). Στενὲς ὁμοιότητες ὑπάρχουν
ὄχι μόνον στὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπιμέρους διακοσμητι-
κὰς λεπτομέρειες τῶν ταινιῶν, καθὼς καὶ στὴν ἀναγραφή τοῦ ἀγῶνα πάνω ἢ
δίπλα στὸ στέφανο. Ἐξάλλου, δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἓνας τέτοιος στέ-
φανος εἰκονίζεται σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο. Στὸ ψηφιδωτὸ π.χ. τῶν θερμῶν τοῦ
Καρακάλλα στὴ Ρώμη, μὲ παραστάσεις ἀθλητῶν, ποὺ βρίσκεται στὸ Μου-
σεῖο τοῦ Λατερανοῦ, ὑπάρχει ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ στεφάνου⁸, καθὼς καὶ στὸ

1. *CIL* XV₂₁ (1899), σ. 882 ἀρ. 7045. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Erwerbungen des königlichen Münzcabinets in den Jahren 1898-1900*, δ.π., σσ. 35-7.

2. Ὁ.π., σσ. 13-5.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀγίου Δημητρίου*, *BZ* 17 (1908) 352-54.

4. Βλ. καὶ Π. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα μὲ βά-
ση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 90, 96, 101, πίν. 25α-β.

5. Ὁ.π., σσ. 93-101.

6. Les boules dans les types monétaires agonistiques, δ.π., σ. 93 σημ. 1, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. *Inscriptions grecques de Sidé en Pamphylie (époque impériale et bas-empire)*, *RevPhil* 32 (1958) 20 σημ. 3, 53. *Inscription agonistique d'Ancyre concours d'Ancyre*, *Hellenica* 11/12 (1960) 362 σημ. 2.

7. Les boules dans les types monétaires agonistiques, δ.π. Βλ. καὶ ἐδῶ παρακάτω, σ. 123 σημ. 1.

8. P. Wolters, *Zu griechischen Agonen*, Würzburg 1901, σ. 15, ὅπου καὶ ἡ βιβλιο-
γραφία (σημ. 36).

ψηφιδωτὸ τῆς ἑπαυλῆς τῆς Piazza Armerina στὴ Σικελία, ὅπου συναντᾶται δύο φορὲς ἐπάνω σὲ ἀγωνιστικὲς τράπεζες (εἰκ. 9) ¹.

Στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς Τυνησίας ἡ παράσταση εἶναι περισσότερο συνοπτική. Δὲν εἰκονίζεται σ' αὐτὴν οὔτε ὁ ἀθλητὴς οὔτε ἀγωνιστικὴ τράπεζα, παρὰ μόνον ὁ στέφανος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξὴ, σὲ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ἴδιου δαπέδου, κλάδων φοίνικα ², ἀπαραίτητου στοιχείου σὲ παραστάσεις ἀθλητικοῦ περιεχομένου. Ἡ λογικότερη, λοιπόν, ἐρμηνεῖα τῆς παράστασης ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ὅτι ὁ Ρωμαῖος ἰδιοκτήτης τῆς ἑπαυλῆς, νικητὴς στοὺς ἀγῶνες Ἀσκληπεία, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν ψηφωτὴ, ποὺ ἀνέλαβε τὴν «ψήφωση» τῆς οἰκίας του, νὰ τοποθετήσῃ στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ οἴκου τὸ στέφανο τῆς νίκης του.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι καὶ σ' ἕναν ἀκόμη χώρο τῆς ἴδιας οἰκίας εἰκονίζεται καὶ ἄλλος ἀγωνιστικὸς στέφανος, ἀνάμεσα σὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα καὶ αὐτὸς ³, ὅπως καὶ ἐκεῖνος τοῦ οἴκου 23. Πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ τύπο στεφάνου, ἐπίσης συνηθισμένο στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ⁴.

Ἐὰν προστεθεῖ, τέλος, ὅτι ἐνῶ ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς οἰκίας συνοδεύονται ἀπὸ λατινικὲς ἐπιγραφές, ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀγωνιστικοῦ στεφάνου εἶναι ἑλληνική. Πιθανὸν ὁ Ρωμαῖος νικητὴς τῶν Ἀσκληπειῶν (ὁ ἰδιοκτήτης ἢ κάποιο μέλος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του) ἔλαβε μέρος στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς σὲ κάποια ἑλληνικὴ πόλη, καί, μετὰ τὴ νίκη του, θέλησε νὰ ἀναγραφεῖ ἡ ἑλληνικὴ τοὺς ὀνομασίαι πάνω στὸ στέφανο.

Θεσσαλονίκη

Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

1. A. H. M. Jones, The Origin and Early History of the Follis, *JRS* 49 (1959) 34. G. V. Gentili, *The Imperial Villa of Piazza Armerina*, Roma 1970⁴, σ. 41, πίν. 26 (ὁ Gentili χαρακτηρίζει τοὺς στεφάνους ὡς «possibly vases»). F. Baratte, La mosaïque de «Fortuna Redux», *Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France*, 1973, σ. 78, πίν. XI, εἰκ. 1, 2.

2. M. Ennaïfer, ὁ.π., σ. 131, πίν. CLII.

3. Ὁ.π., σ. 139, πίν. CLXXIVα.

4. Τέτοιο στέφανο π.χ. φοροῦν στὸ κεφάλι ἢ κρατοῦν στὸ χέρι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀθλητὲς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῶν θερμῶν τοῦ Καρακάλλα, ποὺ ἀναφέρθηκε καὶ λίγο παραπάνω, βλ. S. Reinach, *Répertoire de peintures grecques et romaines*, Paris 1922, σσ. 280-83. W. Dorigo, *Pittura tardoromana*, Milano 1966, εἰκ. 111. Πρβ. ἴδιο στέφανο σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο θερμῶν τῆς Ὀστίας, G. Becatti, *Scavi di Ostia IV, Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma 1961, σσ. 110-11, εἰκ. 45, πίν. CX₂₁₀, καθὼς καὶ στὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἑπαυλῆς τῆς Piazza Armerina, W. Dorigo, ὁ.π., σ. 164, εἰκ. 131, πίν. XIV.

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΜΑΔΕΡΟΣ ΤΗΣ ΒΟΝΙΤΣΑΣ

Πέντε περίπου χιλιόμετρα ανατολικότερα από την κωμόπολη Βόνιτσα, στην περιοχή 'Αμαδερός της δυτικής πλευράς των 'Ακαρνανικῶν προβούνων, είναι χτισμένος ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ¹, γνωστὸς στοὺς περιόικους μὲ τὴν ἐπωνυμία Παναγούλα (εἰκ. 1) ².

Ὁ ναὸς ἔχει σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ καὶ στεγάζεται μὲ καμάρες, στὴ διασταύρωση τῶν ὁποίων ὑψώνεται βαρὺς κυλινδρικός τροῦλος. Στὸ ἐσωτερικὸ εἶναι κατάγραφος ἀπὸ τοιχογραφίες, καλῆς σχετικὰ τέχνης, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀκρίβεια (1726) ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς του. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ μνημείου, ποὺ

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν περιοχή 'Αμαδερός τῆς Βόνιτσας.

1. Γιά τὸ ἀξιόλογο μεταβυζαντινὸ μνημεῖο παρέχω λίγες πληροφορίες στὸ περιοδικὸ *Βυζαντινά*, τόμ. 10, 1978 (ὁ τόμος τυπώνεται).

2. Ὁ συντάκτης (Χρ. Κατσιογιάννης) τοῦ λ. *Βόνιτσα τῆς Αἰτωλοακαρνανικῆς καὶ Ἐϋβοτανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τόμ. 2, σ. 639 σημειώνει: «Ἐκκλησίαι: Παναγία (ἔτος ἀνεγέρσεως 1080-1090). Παναγούλα (1426). "Ἅγιος Νικόλαος (1811). "Ἅγιος Ἀθανάσιος (1100-1700). "Ἅγιος Σπυρίδων (1787)». Ἀσφαλῶς ἡ χρονολογία 1426, ποὺ ἀνεβάζει τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ, εἶναι λανθασμένη.

διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ· στόχος τῆς δημοσίευσής αὐτῆς εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς ἐπιγραφῆς¹ ποὺ συγκεντρώνει, μὲ τὶς πληροφορίες της, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κάπως ἀπομονωμένου ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ μοναδική θύρα εἰσόδου πρὸς τὸν κύριο ναό, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτηρίου. Ἡ θύρα εἶναι μικρὴ καὶ χαμηλὴ· ἔχει ὕψος 1,45 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ πλάτος της εἶναι 0,70 μ. Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 2) καταλαμβάνει χώρο πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο καὶ περιορίζεται σ' ἓνα παραλληλόγραμμο—σχεδὸν τετράγωνο—πλαίσιο (0,78×0,93 μ.) ποὺ σχηματίζεται μὲ μιὰ ταινία μαύρου χρώματος (πλ. 0,05-0,06 μ.). Τὸ παραλληλόγραμμο πλαίσιο στὶς τρεῖς πλευρὲς του

Εἰκ. 2. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή

1. Ἡ ἐπιγραφή, ὅσο ξέρω, δὲ δημοσιεύτηκε ὡς τώρα σὲ γνωστὸ (βλ. καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἑπετ. Ἑτ. Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 1 (1968) 385-436· πρβ. στὸ ἴδιο περιοδικὸ 3 (1971/72) 509-538) ἢ ἐπαρχιώτικο περιοδικὸ (βλ. τὸ πρόσφατο λ. Βόνιτσα τῆς Αἰτωλοακαρνανικῆς καὶ Εὐρυτανικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας· ἡ παραπομπὴ ὅπως στὴ σ. 424 σημ. 2 ἐδῶ).

Στὸν πρῶτο στίχο μετὰ τὸ ΚΑΙ διακρίνεται εὐκόλα τὸ ἀρχικὸ Ι τῆς τυπικῆς λέξεως ICTOPHΘΕΙ πού τοποθετοῦμε στὸ κενὸ ἀπὸ τὸ ΚΑΙ ὡς τῇ λέξει ΟΥΤΟΣ. Στὸ δεῦτερο στίχο μετὰ τὰ γράμματα ΝΑΟ διακρίνεται ἀμυδρὰ τὸ κάτω τμήμα τοῦ γράμματος C, κάπως ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ προηγούμενο γράμμα τῆς λέξεως στὴν ὁποία ἀνήκει. Ἡ ἀραίωση αὐτὴ καὶ τὸ στένεμα τῆς ρωγμῆς ἐπιτρέπουν ἐδῶ νὰ συμπληρώσουμε τὸ κενὸ μὲ τὰ γράμματα ΤΗC Υ' πού δένουν τὴν ἀκολουθία τοῦ κειμένου. Εὐκόλα ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ κενὸ πού ὑπάρχει στὸν ἐπόμενο στίχο μετὰ τῇ λέξει ΔΕCΠΗΝΗC ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ, καθὼς καὶ στοὺς στίχους 4-7, ὅπου ἡ προσαρμογὴ τῶν γραμμάτων πού ἔχουν ἐκπέσει ἀνταποκρίνεται στὴ νοηματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀλληλουχία τοῦ κειμένου, χωρὶς ἀπομακρύνσεις ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κατάστασι τῶν διαστημάτων πού διατέθηκαν γιὰ τὰ ἀνάλογα σημεία.

Περαιτέρω ἴσως δυσκολία παρουσιάζεται στὸν 8ο στίχο, ὅπου μετὰ τῇ λέξει ΜΙ/ΤΡΟΠΟΛΕΟC διακρίνεται καθαρὰ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ γράμματος Ε με μιὰ ψιλὴ καὶ μετὰ τὸ κενό, πού προῆλθε ἀπὸ τῇ ρωγμῇ, οἱ κεραεῖς ἐνὸς Υ' πού ἀνήκουν προφανῶς στὸ σύμπλεγμα Θ. Ἀκολουθεῖ ἡ συλλαβὴ ΤΗ καὶ τὸ κείμενο συνεχίζεται κανονικὰ ...ΚΑΙ ΑΡΤΗC. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διάσωση τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννικίου καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ προβλήματος πὺρ σημαντικὴ ἡ ἐνδειξὴ ΜΙ/ΤΡΟΠΟΛΕΟC..... ΚΑΙ ΑΡΤΗC, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ μητρόπολις πού φερόταν μὲ τὸν σύνθετο τίτλο καὶ εἶχε σχέση μὲ τὴν Ἀρτα εἶναι μόνον ἡ μητρόπολις Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης¹. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ προσώπου τοῦ Ἰωαννικίου μὲ τὴν παραδομένη στὴ συνέχεια χρονολογία ἀνταποκρίνεται πράγματι στὸ διάστημα τοῦ χρόνου ἀρχιερατείας του στὴ μητρόπολις Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχικοῦ Ε ἀπὸ τῇ λέξει πού λείπει τώρα καὶ τοῦ συμπλέγματος Θ μὲ ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἐκφράσω τὴν ἀποψὴ ὅτι κρύβεται ἴσως στὴ λέξει πού χάθηκε ἡ λαϊκότερη ὀνομασία τῆς πόλεως Ναυπάκτου (Ἐπακτος, Ἐπαχτος), ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις ἘΠΑΚΤΩ². Κι ἂν ὅμως ὑπερκεραστεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους

1. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως βλ. πρόχειρα, Τ. Φ. Χριστοπούλου, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, σσ. 275-276· πρβ. τοῦ ἴδιου, ὁ.π., τόμ. 9, Ἀθήναι 1966, σσ. 326.

2. Λαϊκότερες ὀνομασίαι τῆς πόλεως Ναυπάκτου συναντοῦμε ἤδη στὰ Βραχέα Χρονικά, βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (Corpus fontium historiae byzantinae, XII/1), Wien 1975, σ. 369 ἀριθ. 16, 459 ἀριθ. 10, 522 ἀριθ. 8, 569 ἀριθ. 5, 584 ἀριθ. 30 (ὁ Ἐπακτος)· σ. 294 ἀριθ. 26, 503 ἀριθ. 8, 514 ἀριθ. 13, 518 ἀριθ. 12, 522 ἀριθ. 8, 582 ἀριθ. 18, 586 ἀριθ. 38 (ἡ Ἐπακτος)· σ. 315 ἀριθ. 13, 459 ἀριθ. 10 (ὁ Ἐπακτος)· σ. 443 ἀριθ. 31 (ἡ Ἀπακτος/εἰς τὴν νάπακτον)· σ. 454 ἀριθ. 32 (ὁ Νάπακτος)· σ. 459 ἀριθ. 10 (ὁ Νέπακτος)· σ. 539 ἀριθ. 68 (τὸ Νάπακτον)· σ. 556 ἀριθ. 14 (τὸ Νεό-

ἡ δυσκολία, παραμένει ἡ ἀντιμετώπιση ἑνὸς ἄλλου προβλήματος ποὺ ἀνακύπτει μὲ τὴν παρουσία τῆς συλλαβῆς ΤΗ καὶ ποὺ προβάλλει αἰνιγματικά ἀνάμεσα στὶς λέξεις Ε(ΠΑΚΤ)Υ ΤΗ ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ. Ἀλλῇ ἐξήγησι, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσουμε τὴ γραφὴ ΤΗ ὡς σφάλμα τοῦ ζωγράφου ἀντὶ γιὰ τὴν ὀρθή γραφὴ ΤΕ. Γιὰ τὴν ἄποψη αὕτῃ συνηγορεῖ βέβαια ἡ ἐκδηλῆ ἀδυναμία τοῦ ζωγράφου σὲ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ κατάρτιση, ποὺ διαπιστώνεται εὐκόλα μὲ μιὰ γρήγορη ματιὰ στὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου. Σημειώσω πρὸχειρα τὸ σολοικισμὸ (χρῆση δοτικῆς ἀντὶ γενικῆς) στὸν 8ο στίχο καὶ παραπέμπω στὴν εὐδιάκριτη φωτογραφία καὶ στὸ σχέδιο (εἰκ. 2, σχέδ. 1) γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων. Λίγο πιὸ κάτω, στὸ 10ο στίχο, ἡ γραφὴ ΕΝΔΙΚΤΗΟΝ^{ος} ἀντὶ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟC ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀδιαφορία τοῦ ζωγράφου γιὰ τὴν αὐστηρὴ προσήλωση στοὺς τύπους.

Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὀρθοῦ ΤΕ βοηθᾷ, νομίζω, κάποια ἀντίστοιχη διατύπωση ποὺ βρισκουμε στὸ β' στίχο ἑνὸς ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος τοῦ Νεοφύτου Μαυρομμάτης¹, προκατόχου στὴν ἔδρα τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης:

᾽Ωδε τὸ δέμας κείται τοῦ Νεοφύτου
Ναυπάκτου τε καὶ Ἀρτης τοῦ ἀρχιθύτου
Μαυρομμάτης τὸ γένος ἐκ τῶν προγόνων
ὃν ἡ Τριὰς ἐγγράφοι ἐν βίβλῳ ζώντων².

Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἡ παρουσία μιᾶς λαϊκῆς λέξης ('Επακτος) ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴ λογιότερη καὶ πιὸ τυπικὴ διατύπωση μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἐπίσημα γνωστὴ ἡ μητρόπολις;

Ἡ ἐρμηνεία θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ψυχολογικὴ κατὰσταση

πακτων)· σ. 567 ἀριθ. 11 (τὸ Νέπακτο). Τὸ ἐθνικὸ ἢ πατριδωνυμικὸ οὐσιαστικὸ «ἐπακτίτης» μᾶς εἶναι ἐπίσης ἀπὸ παλιότερα γνωστὸ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀντωνίου Ραφαήλ Ἐπακτίτη, ἑνὸς Ἑλλήνα λόγιου ποὺ ζεῖ στὴ Σερβία στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα (βλ. σχετικὰ, Σωτηρίου Κ. Κίσσα, Ἀντώνιος Ραφαήλ Ἐπακτίτης, ἓνας σημαντικὸς Ἕλληνας συγγραφέας στὴ σερβικὴ λογοτεχνία τοῦ 15 αἰ., Ἐπετ. Ἑτ. Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 4, 1973, 473-479).

1. Γιὰ τὸν Νεόφυτο βλ. Ἑλένης Κακουλίδη-Πάνου, Αὐτόγραφα σημειώματα τοῦ Νεοφύτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης. Συμβολὴ στὴ χρονολογία του, Ἑλληνικά 20 (1967) 442-445· πρβ. τῆς ἰδίας, Νεόφυτος Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης, χρονολογικά, Ἑλληνικά 27 (1974) 390-392, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, Ἀρχιμ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, Ὁ μητροπολίτης Ἀρτης Νεόφυτος Μαυρομμάτης καὶ αἱ σχέσεις του πρὸς τὸ κατὰ τὴν Πάτμον φροντιστήριον Μακαρίου τοῦ Καλογεῖ, Κληρονομία 9 (1977) 88-132.

2. Βλ. G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos* (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. Quatre-Vingt-Onze, première partie), Paris 1904, σ. 136, ἀριθ. 410. Πρβ. Γερασίμου Σμυρνάκη, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903, σ. 397. Ν. Τσουλκανάκη, Ὁ μητροπολίτης Ἀρτης Νεόφυτος Μαυρομμάτης, σ. 96.

τοῦ ἀνθρώπου ποὺ γράφει σὲ μιὰ χρονικὴ στιγμή ποὺ τὸ λαϊκὸ αἰσθητήριό του λειτουργεῖ μέσα στὰ δικά του ἀτομικὰ πλαίσια ἢ μὲ τὰ μέτρα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο αὐτενεργεῖ καὶ ὁ ζωγράφος στὴν ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ Ζάλογγο Πρεβέζης, ὅταν χρησιμοποιεῖ τὴ λαϊκὴ τροπὴ ἔκφραση «τῆς ἁγιοτάτης Μιτροπόλεως Ναπάκτου καὶ Ἀρτης»¹, μὲ μιὰ λέξη ποὺ ἀπηχεῖ τὸ ἄμεσο γλωσσικὸ ὄργανο τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκδηλώνεται, ἔστω μὲ αὐτὴ τὴν παρέκκλιση, ἀπὸ τὴν παραδομένη τυπολογία τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Στὸν 11ο στίχο γράφτηκαν τὰ ὀνόματα καὶ οἱ τόποι καταγωγῆς τῶν δύο ζωγράφων ποὺ ἐπιμελήθηκαν τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Τοῦ ἐνὸς σώθηκε ἀκέραιο τὸ ὄνομα καὶ μὲ φθορὴς τὸ ἐπώνυμό του· τοῦ ἄλλου σώθηκε τὸ ἐπώνυμο καὶ χάθηκε τ' ὄνομά του. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ γράμμα ποὺ ἔχει ἐκπέσει καὶ ἀνήκει στὴ λέξη ΦΕΥΡΟΥΑΡΙΘ τοῦ 10ου στίχου, στὸν 11ο στίχο, μόλις διακρίνεται ἡ καμπυλόγραμμη πάνω κεραία τοῦ γράμματος C ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ πρώτου ζωγράφου: ΧΕΙΡ ΑΛΕΞΙΘ ΤΘ CAMAPA. Ἀκολουθεῖ, μετὰ τὴ δήλωση τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ Ἀλεξίου², ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ δευτέρου ζωγράφου ἀπὸ τὴν ὁποία ἀτυχῶς σώζεται καὶ διακρίνεται καθαρὰ μόνο τὸ ἀρχικὸ CT. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ ἐπόμενο γράμμα, μὲ τὴν ἐνδεικτικὴ καμπυλότητα τῆς μορφῆς του, φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸ σημεῖο E. Ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος εἶναι, νομίζω, παρακινδυνευμένη, ὅταν ἐπιπλέον λάβουμε ὑπόψη μας τὴν καταστροφὴ καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ κονιάματος σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο. Τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ διατηρήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη ΑΝΑΓΝΩCTΘ ἀνήκει βέβαια στὸ τελικὸ C, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν εἴμαστε σίγουροι ἂν κάτω ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα κρύβεται τὸ ὄνομα CTEΦΑΝOC π.χ., CTEP(Γ)ΙOC ἢ CTEPIANOC³, ποὺ ἔχουν περίπου καὶ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ γραμμῶν. Ἄν ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ζωγράφου εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα γιὰ τὴν ὥρα ἀδύνατο νὰ ταυτιστεῖ, διακρίνεται εὐκόλα ὁ τόπος τῆς

1. Βλ. *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 327, ἀριθ. 31. Ὁ τύπος *Νάπακτος* ἀκούγεται καὶ σήμερα, παράλληλα μὲ τὸν ἀντίστοιχο τύπο *Νέπακτος*, μεταξὺ τῶν κατοίκων μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Νκυπάκτου.

2. Γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ ζωγράφου Ἀλεξίου βλ. πρόχειρα, Τ. Φ. Χριστοπούλου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, σ. 242-246, λ. Ἀετὸς (ἱστορία). Πρβ. τοῦ ἴδιου, ὅ.π., σ. 247-251, λ. Ἀετοῦ Ἐπισκοπὴ, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση τοῦ ζωγράφου μὲ τοὺς ὁμοτέχνους τοῦ Στέριου ἢ τὸν Ἀγραφιῶτη Στεριανό, ποὺ ἀναπτύσσουν τίς καλλιτεχνικὰς τοὺς δραστηριότητες τὴν ἴδιαν πάνω κάτω ἐποχὴ (βλ. Μ. Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, Ἀθήναι 1975, σ. 256).

καταγωγῆς τοῦ «ἐξ 'Αγράφων» καὶ ἡ ἐπωνυμία ΑΝΑΓΝΩΣΤΩ¹.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή γιὰ τοὺς ζωγράφους τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως δὲν εἶναι σημαντικὰ μόνο γιατί προσθέτουν δύο ἀκόμη ὀνόματα στὴ χορεία τῶν πολυπληθῶν μαστόρων τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰώνα· ἐπισημαίνουν καὶ τὴν παρουσία τῶν ζωγράφων στὸ α' μισὸ τοῦ αἰώνα καὶ σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἡ ἐμφάνισή τους δὲν εἶναι καὶ τόσο συχνή². Μιὰ προσεκτικὴ σύγκριση τοῦ ὅρους τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου καὶ τῆς μορφολογίας τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως μὲ τὸ ἀντίστοιχο ὕλικό ἀπὸ τὴ μονὴ ἀγίου Γεωργίου Πόρτας στὸ χωριὸ Μπαμπίνη τῆς 'Ακαρνανίας, ὅπου, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ³, στίς 27 Μαΐου 1726 ζωγραφίζεται τὸ καθολικὸ τῆς, εἶναι δυνατὸ νὰ ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ἀγίου Γεωργίου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν 'Αλέξιο καὶ στὸ συνεργεῖο του. 'Αλλωστε ὁ ἴδιος κατὰγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιοχὴ⁴. 'Ο συνεργάτης τοῦ ζωγράφου 'Αναγνώστης ὁ ἐξ 'Αγράφων πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ

1. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ 'Αναγνώστης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Βόνιτσας νὰ συνδέεται μὲ τοὺς κύκλους τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στὸν Φουρνὰ τῶν 'Αγράφων, ὅπου παρατηρεῖται ἀνθήση τῆς μεταβυζαντινῆς ἀγιογραφίας καὶ ἀπ' ὅπου κατὰγεται ὁ γνωστὸς Διονύσιος (βλ. Π. Ι. Βασιλείου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῆτικὴ 'Εγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 1, σσ. 164-165, 256· πρβ. Manolis Chatzidakis, *Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine* (ἀντ. ἀπὸ τὸ L'Hellénisme Contemporain 1953 στὸ *Etudes sur la peinture postbyzantine*, Λονδίνο 1976), σσ. 9, 24-25. Α. Ξυγοπούλου, *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση*, 'Αθήνα 1957, σσ. 292-296. Βλ. ἀκόμη, Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους*, τόμ. 11, σσ. 246, 255-256).

'Εἶναις ὀνομαστὸς ἀγιογράφος μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία, ὁ Γεώργιος 'Αναγνώστης, προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Φουρνὰ καὶ ἀκμάζει στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. (βλ. Π. Ι. Βασιλείου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῆτικὴ 'Εγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 2, σσ. 413-414, ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ ζωγράφου τῆς Βόνιτσας, μποροῦμε ὅμως νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸ ζωγράφου 'Αναγνώστη «ἐκ κόμης σακαρέτζι» τοῦ Βάλτου (δ.π., σ. 412).

2. Βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους*, τόμ. 11, σ. 246.

3. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Μεσαιωνικὰ Αἰτωλίας καὶ 'Ακαρνανίας*, ΑΔ 22 (1967) Β¹ Χρονικά, σ. 132 καὶ πίν. 242γ.

4. Συστηματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης 'Αετοῦ (βλ. Κ. Σ. Κώνστας, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῆτικὴ 'Εγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 1, σ. 40), καθὼς καὶ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου κοντὰ στὴ Ζαβέρδα τῆς ἐπαρχίας Βονίτσας καὶ Ξηρομέρου (δ.π., σσ. 101-102), θὰ ἔδειχνε βέβαια τὴ σχέση τῶν τεχνιτῶν ποὺ δούλεψαν γιὰ τὴ διακόσμησή τους μὲ κάποιο τοπικὸ ἐργαστήρι ζωγραφικῆς στὸν 'Αετὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε τώρα καὶ ἕνα ἐπώνυμο καλλιτέχνη. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐξέταση καὶ τῶν ἄλλων τοιχογραφημένων μνημείων στὴν περιοχὴ 'Αετοῦ (βλ. πρόχειρα ΑΔ 22, 1967, Β¹ Χρονικά, σσ. 332-333) ἢ καὶ εὐρύτερα στὴ ΒΔ Στερεὰ θὰ καθόριζε ἀκριβέστερα τὴν ἐμφάνιση ἢ μὴ τῶν ἰδιαίτερων στοιχείων τῆς παράδοσης ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἐπαρχιωτικὴ ζωγραφικὴ τέχνη τοῦ συγκεκριμένου κέντρου τῆς ΒΔ Στερεᾶς. Τὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θέματός μας.

στο σύνολο τῶν τεχνιτῶν πού ἀσκοῦν τὴν τέχνη τους μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο κα-
ταγωγῆς τους, δουλεύοντας στὴν Ἡπειρο, στὴ Θεσσαλία ἢ στὴ Στερεὰ ¹.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες ὅτι ὁ ναὸς ἦταν
ἐξαρχῆς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου καὶ χτίστηκε μὲ ἐξοδα τῶν
χριστιανῶν, ἀναφέρει, ὅπως εἶδαμε, τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου
καὶ Ἄρτης Ἰωαννικίου ².

Ὁ πρῶν ἐπίσκοπος Βελλᾶς Ἰωαννίκιος ³ εἶναι περισσότερο γνωστὸς
ἀπὸ τὴν ὑπόθεσι γιὰ τὴ διαδοχὴ στὴ μητροπολιτικὴ ἔδρα μετὰ τὴν ἀπόφασή
τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου Μαυρομμάτη νὰ παραιτηθεῖ καὶ νὰ μονάσει στὸ
Ἅγιο Ὅρος. Μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀναχώρησι τοῦ Νεοφύτου (Μάρτιος 1723) ὁ
Ἰωαννίκιος εἶναι καὶ τυπικὰ μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ἓνα γεγονὸς
πού ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1722 εἶχε τεθεῖ σὲ λειτουργία μὲ τὴ μυστικὴ συμ-
φωνία τῶν δύο ἐνδιαφερομένων ⁴.

Τὸ διάστημα τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωαννικίου στὴ μητρόπολι τῆς Ναυ-
πάκτου δὲν ἦταν μακρό. Ἐπειτα ἀπὸ σύντομη καὶ ὀδυνηρὴ ἀρρώστια πεθαίνει
στὶς 9 Μαΐου τοῦ 1727 ⁵.

1. Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, σσ. 255-256.

2. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράσι τοῦ Ἰωαννικίου βλ. βασικά: Σωφρονίου
Εὐστρατιάδου πρῶν Λεοντοπόλεως, *Ἀρχιερατικά Γράμματα*, *Θεολογία* 14 (1936) 101-
113 καὶ 193-198. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν*
Ἡπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἡπειρωτικά*
Χρονικά 12 (1937) 14 καὶ 29 σημ. 14. Ἀρχιμ. Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, *Κατάλογος*
μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (1204-1828), Μέρος Γ', *Ἐκκλησία* (ἀριθ. 13,
1η Ἰουλίου 1950), σ. 241. Φωτίου Γ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἀρτῇ Ἐκκλησία ἀπὸ τῆς ἰδρύ-*
σεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθήναι 1972, σ. 30.

3. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα μᾶς παραδίδονται δύο ἐπίσκοποι Βελλᾶς (τέλη 17ου-ἀρχὲς 18ου
αἰ.). Ἐνὰς Ἰωαννίκιος μνημονεύεται σὲ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Σπηλαιωτίσσης
(βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Δυτικὸν Ζαγόρι*, ΑΔ 21, 1966, Β² Χρονικά, σ. 312). Εἶναι
προφανὲς τὸ ἴδιο πρόσωπο πού ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο χρονολογούμενο στὶς 28 Φεβρουα-
ρίου 1688 (βλ. Π. Η. Πουλίτσα, *Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς Δρυινοπόλεως καὶ*
Ἀργυροκάστρου, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930) 93-94) καὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀντί-
γραφα γραμμάτων μὲ χρονολογία 25 Φεβρουαρίου 1699 καὶ 26 Μαΐου 1700 σὲ κώδικα τῆς
Μητροπόλεως Σύμρνης (βλ. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ ἐπισκοπὴ Βελλᾶς, Νέος Ἑλληνομνήμων* 14,
1917, 408). Ὁ μητροπολίτης Σάρδεων Γερμανὸς (*Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 29 σημ. 14)
ταυτίζει ἐσφαλμένα τὰ δύο πρόσωπα. Ὁ Ἰωαννίκιος, πού ἔγινε ἀργότερα μητροπολίτης
Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, διαδέχθηκε στὰ 1711 τὸν Φιλάρετο (1700-1711) καὶ παρέμεινε στὴ
θέσι τοῦ ἐπισκόπου Βελλᾶς ὡς τὸ 1722 (βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἀρχιερατικά Γράμ-*
ματα, σ. 102). Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βελλᾶς βλ. πρόχειρα, Τ. Γριτσοπούλου, *Θρησκευτικὴ καὶ*
Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, στ. 778-779, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιο-
γραφία.

4. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου πρῶν Λεοντοπόλεως, *Νεόφυτος ὁ Μαυρομμάτης, μη-*
τροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1933) 192-199.

5. Τοῦ ἴδιου, *Ἀρχιερατικά Γράμματα*, σ. 103 (ὅπου ἀναγράφεται ἀπὸ παραδρομὴ:

Ὁ Σωφρόνιος Παπακυριακοῦ εἶχε σημειώσει τὴν παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰωαννικίου ὡς μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Πόρτας τοῦ χωριοῦ Μπαμπίνη¹. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως στὴν περιοχὴ Ἀμαδερός τῆς Βόνιτσας μπερδεύει νὰ προστεθεῖ σὰν μιὰ ἀκόμη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία στὴ λιγότερη ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Ἰωαννικίου στὴν ἔδρα τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης· μιᾶς προσωποποίησης ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ φωτιστεῖ περισσότερο ἀνάμεσα στὶς μορφές τῶν ἱερωμένων λογίων τοῦ 18ου αἰῶνα.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΝ ΣΟΛΩΜΟ

Ἡ ἐξαιρετικὰ κοπιαστικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὰ ἀποτελέσματά της διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς κ. Ἑλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου μᾶς ἔφερε ἀκόμα πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν σύλληψη καὶ τὴν ἐπίπονη ἐκτέλεση τῆς σολωμικῆς δημιουργίας². Σχέδια συνθέσεων, ὑπολογισμοὶ στίχων, καινούργια σχέδια, ἀπόπειρες στίχων πρῶτες, δεύτερες, τρίτες, τέταρτες καὶ ἄλλα ὅμοια σκιρτήματα καὶ ἀγωνίες κάμνουν πιὸ χειροπιαστὴ τὴν δύσκολη σολωμικὴ ἐγκυμοσύνη. Ἡ νεφελωματικὴ σύλληψη ποὺ γίνεται ἐμβρυο δυσκολεύεται πολὺ νὰ προχωρήσει καὶ νὰ γίνῃ ἓνα ὥραϊο μωρὸ στὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Οἱ πιὸ ὑπέροχες προθέσεις ὑπάρχουν, κάτι ὅμως δὲν πᾶει καλὰ στὸ τέλος.

Καὶ τὸ γράψιμο ἀκόμα, ἡ γραφὴ δηλαδὴ, γρήγορη, δύσκολη, παλαιογραφικὴ, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ποιητὴς σπεύδει νὰ κάμῃ συγκεκριμένες ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ γρήγορα, μὲ τὸ μελάνι καὶ στὸ χαρτί, τίς ιδέες ποὺ περνοῦν βιαστικὰ ἢ κατέχουν τὸ μυαλὸ καὶ τὴν ψυχὴ του. Γι' αὐτὸ ἴσως σημειώνονται ἀρκετὰ λάθη καὶ στὰ ἰταλικά του σχεδιάσματα, ὅχι ὀρθογραφικά, ἀλλὰ ἀπλῶς «γραφικά», ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε «χειρογραφικά», ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα καὶ τὴν παραλληλία τους μὲ τὰ «τυπογραφικά».

Μόνο τώρα, ποὺ χρειάστηκε νὰ κάμω σὲ ὅλα τὰ σημεῖα ποὺ θὰ συζητήσω

«9 Ἀπριλίου (Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ) τοῦ 1727». Πρβ. Φ. Γ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἀρτῇ Ἐκκλησία*, σ. 30.

1. Ἀρχιμ. Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, *Κατάλογος μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης*, σ. 241.

2. *Μιὰ λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Διονύσιου Σολωμοῦ—Τὸ αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀρ. 11*. Διδ. διατρ. Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 376.

προσεκτικὴν ἀντιβολὴ μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ, μπόρεσα νὰ ἀποκτήσω καθαρὴν ἰδέα γιὰ τὴν τεράστια προσφορά τοῦ Λ. Πολίτη καὶ γιὰ τὸν ἡράκλειον ἄθλο του, νὰ ἐκδώσῃ φωτοτυπικὰ καὶ νὰ μεταγράψῃ κιόλας ὅλα τὰ αὐτοῦγραφα τοῦ ποιητῆ¹.

Ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ἡ δουλειὰ αὐτὴ εἶναι πιὸ δύσκολη καὶ ἀπὸ τὸ διάβασμα καὶ τῶν πιὸ δύσκολων παπύρων. Καὶ νὰ σκέφτεται κανεὶς ὅτι ἀκόμα κι ὁ Λ. Πολίτης—ποῦ εἶναι σήμερα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη Κουγέα ὁ πιὸ ἔμπειρος παλαιογράφος στὴν Ἑλλάδα—ἔχει ἀφήσει ἀδιάβαστες λέξεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἔστω κι ἂν εἶχε ἀποκτήσει τόσο μεγάλην οἰκειώση καὶ μὲ τὴν ροὴ (ductus) τοῦ γραψίματος καὶ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Σολωμοῦ.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ξεκινοῦν ἢ ἀπὸ διαφορετικὸ διάβασμα ἢ ἀπὸ διαφορετικὴ κατανόηση· μερικὲς στηρίζονται στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε αὐτοῦγραφο κείμενο ὅλο καὶ περιλαμβάνει κάποια λάθη τοῦ συγγραφέα: μερικὲς πάλι, στὴν καλύτερη—ἢ τουλάχιστο διαφορετικότερη—κατανόηση τῆς ἰταλικῆς διατυπώσεως. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ τίς θεωρήσουμε γενικὰ φιλολογικές.

1. Λάθη γραφῆς

α) Τὸ πολὺ γνωστὸ ἰταλικὸ κείμενο ποὺ συνοδεύει εἰσαγωγικὰ τοὺς *Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους* (AE 424, 10-11) γράφει καθαρὰ: «tutto il poema esprima il concetto *a mondo* (ὑπογραμμίζω) per sè matematicamente graduato, ricco e profondo...». Ὁ Πολυλάς μεταφράζει: «Ὅλο τὸ ποίημα ἄς ἐκφράζῃ τὸ νόημα ὡς ἂν ἓνας αὐτοῦπαρκτος κόσμος, μαθηματικὰ βαθμολογημένος...» (δικές μου οἱ ὑπογραμμίσεις).

Τὸ πρόβλημα εἶναι: α) ἂν αὐτὸ ἤθελε νὰ πῇ σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ὁ Σ. β) ἂν ἡ ἰταλικὴ γλώσσα ἐπιτρέπει αὐτὴν τὴν διατύπωση· καὶ γ) ἂν, ἐπομένως, ἡ ἀπόδοσή τοῦ Πολυλά εἶναι σωστή.

Ἡ πεποίθησή μου εἶναι ὅτι ἡ ἀπάντηση στὰ δύο πρῶτα εἶναι ἀρνητικὴ καὶ ὅτι γιὰ τὸ τρίτο οἱ νοηματικὲς ἀποκλίσεις ποὺ δημιουργοῦνται εἶναι μέσα στὰ πλαίσια ποὺ δὲν δημιουργοῦν παρεξηγήσεις. Συγκεκριμένα: α) ἂν ὁ Σ. ἤθελε νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ κόσμου (*mondo*), ἢ θὰ ἔλεγε ἀόριστα: «tutto il poema esprima il concetto *di un mondo* κτλ.», δηλ. τὸ ποίημα νὰ ἐκφράζῃ τὸ νόημα ἑνὸς κόσμου, δηλ. κάποιου κόσμου κτλ.· (ὁ Πολυλάς ὅμως μεταφράζει «ἕνας...κόσμος», τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει στὸ ἰταλικὸ κείμενο)· β) ἢ ὀριστικά, νὰ πῇ: *il concetto del mondo*... Στὰ ἰταλικά δηλ. δὲν εἶναι τόσο εὐκόλα νὰ γράψῃ

1. *Διονυσίου Σολωμοῦ, Αὐτοῦγραφα Ἔργα*, Ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη. Α' Φωτοτυπίες, Β' Τυπογραφικὴ Μεταγραφή. Θεσσαλονίκη 1964. Ἔκδοσις Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἐδῶ θὰ δηλώνονται: AE).

ή να πη κανείς *a mondo* (χωρίς τὸ ἀόριστο ἄρθρο *un* [ο]), ἀλλὰ μόνο με τὸ ὀριστικό ἢ τὸ ἀόριστο ἄρθρο, γιατί ὁ δικός μας, ὁ γνωστός, κόσμος εἶναι αὐτὸς ποὺ ξέρουμε.

Ἐπειδὴ ὅμως μπορεῖ νὰ πη κανείς ὅτι ὁ ποιητής, ἀκριβῶς ἐδῶ, δὲν θέλει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸν κόσμο μας ἀλλὰ γιὰ κάποιον κόσμο ὅπως τὸν σχεδιάζει ὁ ἴδιος, ἄρα ἀόριστον καὶ ἄρα με δικαιολογημένο τὸ *a mondo*, ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ στὰ ἰταλικά. Οὔτε εἶναι νοητὴ στὰ ἰταλικά ἡ σύναψις τοῦ *a mondo* με τὸ *concetto*· αὐτὸ χρειάζεται γενική, δηλ. μιὰν δῆλωσις κτήσεως ἢ ἀντικειμένου *concetto di un mondo*, (ἢ *del mondo*), ὅχι δῆλωσις ἐπιρρήματος: *a mondo*.

Πιστεύω, με ἄλλα λόγια, ὅτι τὸ *a mondo* δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἤθελε νὰ γράψῃ ὁ ποιητής. Γιὰ κάποιον λόγο, ποὺ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸν καταλάβουμε, ἔγραψε κάτι ποὺ πολὺ μοιάζει με αὐτὸ ποὺ ἤθελε νὰ γράψῃ καὶ ποὺ ἔπρεπε νὰ γράψῃ, σύμφωνα με τὴν ἰταλικὴ χρῆσι. Καὶ τὸ κάτι ἄλλο εἶναι τὸ *a modo*· αὐτὸ λειτουργεῖ προθετικῶς (ἐξαιτίας τοῦ *a*=λατ. *ad*, ἔχει ὅμως ἐπιρρηματικὴ λειτουργία μαζί με τὸ *m[on]do* καὶ με τὸ *graduato matematicamente*. Ὅλα αὐτὰ μαζί προσδιορίζουν ἐπιρρηματικὰ-τροπικὰ τὸ *esprima* καὶ ἀντιστοιχοῦν με τὸ ὁμοιωματικὸ ἐπίρρημα (ὦ)σάν.

Ἐκεῖνο ποὺ μοῦ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι καὶ ὁ Πολυλάς τὸ αἰσθάνεται ἔτσι, ἀφοῦ μεταφράζει ὥσάν (ἕνας αὐτοῦπαρκτος κόσμος), ἔστω καὶ ἂν διατηρῇ καὶ μεταφράζῃ τὸ *mondo*. Ποῦ τὸ βρῆκε τὸ ὥσάν; Γιὰ τὸν Πολυλά ἡ φράσις τοῦ Σολωμοῦ μοιάζει νὰ ἦταν: *a <modo di un>mondo* κτλ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀναγκάστηκε ἀκόμα ὁ Πολυλάς νὰ μετακινήσῃ συντακτικὰ τὸ *per sè*—ποῦ εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπιρρηματικὸ—καὶ νὰ τὸ κάμῃ ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸ τοῦ *mondo*, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι ἐπιρρηματικὸς προσδιορισμὸς τοῦ *graduato*. Ὁ Πολυλάς δηλ. συντάσσει: *a (modo di un) mondo per sè graduato matematicamente, ricco e profondo*. Τὸ μόνο ὅμως ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε τὸ κείμενο τοῦ Σ. εἶναι «*a mo[n]do graduato per sè matem., r.e.p.* Τὸ *graduato* (ἀσφαλῶς ἐδῶ τὸ *graduare* σημαίνει, κάμνω σκαλοπάτια, ἀναβαθμούς, διαβαθμίζω), καὶ ἐλπίζω ὅτι αὐτὸ ἐννοεῖ με τὸ *βαθμολογημένος* ὁ Πολυλάς) με αὐτὴν τὴν φράσις τοῦ ὁ Σ. τὸ θέλει περιορισμένο, δηλ. προσδιορισμένο ἀπὸ δυὸ τροπικὰ ἐπιρρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι τὸ *matematicamente* καὶ τὸ ἄλλο τὸ *per sè*. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ πιθανῶς τὸν ἐξωτερικόν, τὸν σχηματικὸ τρόπο, ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸν ἐσωτερικόν, τὸν ἀόρατο. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ ἄνετα τὸ *per sè*, νὰ ἀποδοθεῖ με τὸ «ἀπὸ μόνο του, ἀφ'αυτοῦ, αὐτόματα». Ἡ διαβάθμιση δηλ. θὰ γίνῃ με μαθηματικὸν τρόπο καὶ ἀπὸ μόνη της, ὅχι ὅτι εἶναι «αὐτοῦπαρκτος κόσμος». Καὶ ἡ διαβάθμιση νὰ εἶναι πλούσια καὶ βαθιὰ. Ἄν οἱ δύο τελευταῖες ιδιότητες εἶναι παρατακτικῆς ἢ ἀποτελοῦν τὴν συνέπεια τοῦ

πρώτου σύνθετου τρόπου, τοῦ «αὐτοματο-μαθηματικο-διαβαθμισμένου», δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Τὸ δεύτερο φαίνεται πιὸ πιθανό.

Στὴν ἐνδεχόμενη ἀντίρρηση ὅτι τὸ *mondo* εἶναι γραμμένο μὲ ἀρχικὸ κεφαλαῖο M, παρατηρῶ ὅτι καὶ τὸ *matematicamente* καὶ τὸ *concetto* καὶ πιθανῶς τὸ *graduato* εἶναι γραμμένα μὲ κεφαλαῖα ἀρχικά. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ ἀπαντήσω στὸ σίγουρο ἐρώτημα, γιατί ὁ Πολυλάς ἔδωσε αὐτὴν τὴν διατύπωση καὶ ἐρμηνεία. Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς ἀμφιβολίες γιὰ τὰ ἰταλικά του, ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετὲς γιὰ τὴν ἱκανότητά του νὰ κρατήσῃ κάποιαν ὄχι εἰδωλολατρικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν ποιητὴ¹. "Ἐνα εἶναι νομίζω βέβαιον ὅτι καὶ μὲ τὴν δική μας ἀποκατάστασιν τὸ κείμενον τοῦ Σ. ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι «ὑψηλόν»: «"Ὅλο τὸ ποίημα νὰ ἐκφράζῃ τὴν σύλληψιν μὲ τρόπον ποῦ ἀπὸ μόνος του νὰ εἶναι μαθηματικὰ διαβαθμισμένος, πλούσιος καὶ βαθύς».

Δίνω ἀκόμα, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴν ἄποψιν τοῦ γραφικοῦ λάθους, μερικὰ ἀβλεπτήματα τοῦ ποιητῆ στὸ γράψιμό του:

β) AE 311 a 32 che sia nascoso, γράφε nascosto.

γ) AE 349 b 2 di che sei figlia tu. Τὸ che φαίνεται σὰν σίγουρη ἀνάγνωσις—ἔτσι τὸ μεταγράφει καὶ ὁ Λ. Π.—εἶναι ὁμως ἀνάγκη νὰ διαβάσουμε: *di chi* (=τίνος κόρη εἶσαι;)

δ) AE 334 a 32 voglio dare a colui che dorme qualche argomento *a colu(i) che dorme di darti* (ὑπογραμμίζω) un poco di mal umore. "Ἐχουμε ἔδῳ μιὰν ἐμφατικὴ ἐπανάληψιν τῆς ἰδίας ἐπιθυμίας τοῦ ποιητῆ (α' προσ.: voglio), ἡ ὁποία τὴν πρώτη φορὰ ἀφορᾷ ἓνα τρίτον πρόσωπον (a colui che dorme), ἐνῶ τὴν δεύτερη αὐτὸ τὸ ἴδιον γίνεται δεύτερον πρόσωπον (darti), ἐνῶ διατηρεῖ τὰ ἄλλα συμφραζόμενα τοῦ γ' προσώπου (a colui che dorme [γ'] di darti [β']). "Ἐτσι ὁμως δημιουργεῖται μιὰ ἀνωμαλία στὴν σύνταξιν τῶν

1. Καὶ ἡ λ. *concetto* νομίζω πῶς θὰ ἀποδίδεταν καλύτερα μὲ τὸν σημερινὸ ποιητικὸ ὅρο *σύλληψιν* (con-ceptio, con-cipio), ἐκτὸς ἂν καὶ ἔδῳ τὸ *νόημα* (τοῦ Πολυλά) = σύλληψιν. Καὶ στὴν συνέχεια τῶν στοχασμῶν τοῦ ποιητῆ γιὰ τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους (AE 425 a 22-30) Prendi e concreta fortemente una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d'uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione. Pensa fortemente che ciò accada romanticamente, o..., o in modo misto genuino. Ὁ Πολυλάς μεταφράζει «Πάρε καὶ σύμπεξε (δηλ. = κάμε τὴν συγκεκριμένην, θὰ λέγαμε σήμερον) δυνατὰ μιὰν πνευματικὴν δύναμιν καὶ καταμέρισέ τὴν εἰς τόσους χαρακτῆρες..., εἰς τοὺς ὁποίους νὰ ἀνταποκρίνωνται ἐμπράκτως τὰ πάντα. Σκέψου καλὰ ἂν τοῦτο θὰ γένη ρομαντικὰ ἢ..., ἢ εἰς εἶδος μειχρὸ ἄλλὰ νόμιμον» ("Απ. I, σ. 209 = Παχ.-Τσ. σ. 151). Καὶ ἔδῳ τὸ *ἐμπράκτως* δὲν εἶναι ἰσοδύναμον μὲ τὸ nell'esecuzione (=στὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως)· τὸ pensa che ciò accada σημαίνει σκέψου αὐτὸ νὰ γίνη (ὅχι ἂν γ.). τὸ genuino δὲν σημαίνει ἔδῳ τὸ νόμιμον ἀλλὰ τὸ γνήσιον, δηλ. νὰ μὴν προδίνεται ὅτι εἶναι μπαστάρδιον ἐπειδὴ θὰ εἶναι μειχρτό).

άντωνυμιῶν. Στὴν β' περίπτωση ἔπρεπε νὰ πῆ: a te che dormi (di) darti ἤ, ἂν ἐπρόκειτο νὰ μείνουμε στὸ γ' πρόσ., νὰ περιμένουμε *dargli*.

Τὸ χφ. γράφει *darti*, τὸ ὁποῖο ἴσως θὰ μποροῦσε νὰ διαβαστῇ καὶ *darli*. Τὸ *li* βέβαια ἀναφέρεται συνήθως σὲ περισσότερα πρόσωπα, μπορεῖ ὅμως νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ στίς πλάγιες πτώσεις τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, ὅπως ἐδῶ μὲ τὸ *dare*. Τὸ *darli* ἐπομένως θὰ διόρθωνε τὴν κατάσταση καὶ τὴν σύνταξη. Ἀλλ' ὡς θὰ εἶχαμε γραφικὸ λάθος. Πάντως τὸ *colui* τῆς β' φράσης εἶναι γραμμένο *colu*: ἔτσι τρώγονται συνήθως οἱ τελευταῖες συλλαβές τῶν λέξεων στὰ χειρόγραφα τοῦ Σ. Εἶναι φανερό πὼς ὁ ποιητὴς γράφει γιὰ λογαριασμόν του, καὶ λίγο νοιάζεται γιὰ τὸ ἂν τὰ καταλαβαίνουν οἱ ἄλλοι.

ε) Ἐνὰ παράλληλο παράδειγμα νομίζω πὼς ὑπάρχει στὸ *AE* 44, 2 *corre* (ὁ γέρος, δηλ.) *poscia d'innanzi a Parga e protendo uno scudo d'innanzi a lei*, *la misera se ne sta tranquilla*, *come il bimbo nel sen della nutrice*, *ed egli* (ὁ γέρος δηλ.) *fa cenno ad Ali*, *che venga con molto oro*. Ἡ ἀνάγνωση καὶ μεταγραφή τοῦ Α. Π. εἶναι σωστή, μόνο πού ἐδῶ τὸ *protendo* δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ σὰν α' πρόσ. τοῦ ἐνεστώτα· πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς τρίτο (ὁ γέρος *protende*). Αὐτὸ ὅμως δὲν φτάνει, γιὰτὶ χρειάζεται καὶ τελεία ἢ ἄνω τελεία ὕστερα ἀπὸ τὸ *lei*: ἄλλιῶς ἔχουμε ἀνακόλουθο καὶ ἀσύνδετο μὲ τὸ *la misera se ne sta tranquilla*. Ὑπάρχει ὅμως ἔτσι κι ἓνα πλεοναστικὸ καὶ (*ed egli*), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ μὲ ἀντιθετικὴ-μεταβατικὴ σημασία, ἐξαιτίας καὶ τοῦ κόμματος πού ὑπάρχει μπροστά του. Χρειαζόμαστε λοιπὸν ἐδῶ διόρθωση (*protende*) καὶ στίξη.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνα δεύτερο ἐνδεχόμενο πού τὸ θεωρῶ πιὸ πιθανό, ἐπειδὴ εἶναι κάπως δύσκολο νὰ γίνη τὸ λάθος πού εἶπαμε (-nde~ndo). Κι αὐτὸ εἶναι ὅτι ὁ Σ. ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσῃ γερούνδιο *protendendo* κι ἔγραψε μόνο *protendo*. Μὲ τὸ γερούνδιο τὸ ἀνακόλουθο εὐνοεῖται στὰ ἰταλικά (*protendendo* ὁ γέρος,—*la misera* (Parga) *se ne sta tranquilla...ed egli* [ὁ γέρος] *fa cenno*). Θὰ εἶχαμε δηλ. ἐδῶ παράλειψη συλλαβῆς ἀπὸ ἀνομοίωση (*pro-ten-den-do*), ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὴν προφορὰ (ἐλε-λί-φασκος ἀλεσφακιά, ἀστραπο-πε-λέκι ἀστροπελέκι κτλ.).

στ') Ὁμοιο μὲ τὸ προηγούμενο—ἀναμφισβήτητο ὅμως αὐτὸ—εἶναι καὶ τὸ *AE* 351 a 26 *metafori* ἀντὶ *metamorfosi*, ὅπως τὸ συμπληρώνει σωστὰ ὁ Α. Π. στὸ ὑπόμνημα. Στὸ παράδειγμα αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνομοίωση συλλαβῆς ἔχουμε καὶ μετακίνηση τοῦ *R*, ἀπὸ ἓναν ὑποθετικὸ τύπο *meta -mor -for-si*.

2. Διορθωτικὰ σὲ ἀναγνώσεις

α) Τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τὴν Πάργα, πού ἐξετάσαμε παραπάνω, συνεχίζει-

ται με τὴν φράση: levò lo scudo (ὁ γέρος πάλι) e Parga si trovò d'innanzi a Turchi (AE 44, 6). Ἔτσι μεταγράφει ὁ ἐκδότης. Τὸ πρόβλημα εἶναι κι ἐδῶ, ὅπως στὸ a mo[n]do, γλωσσικό. Οἱ Ἴταλοὶ μποροῦν νὰ ποῦν καὶ νὰ γράψουν, σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι, μόνο *ai* Turchi, με ὀριστικὸ ἄρθρο, γιατί τοὺς Τούρκους τοὺς ξέρουμε, βρίσκονταν ἐκεῖ¹ a Turchi, ἀόριστα, μόνο με τὴν πρόθεσι θὰ σήμαινε ὅτι περιμένουμε καὶ κάποιους ἄλλους: d'innanzi a Turchi ed /o Albanesi, ἀόριστα ἐπίσης ἐκφρασμένους. Με προσεκτικὴ παρατήρησι τοῦ χφ. διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὁ Σ. ἔγραψε τὸ *i* κοντὰ στὸ *a* (κι ἐδῶ ἰσχύει ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω γιὰ τὶς τελικὲς συλλαβές), μικροσκοπικὰ με τὴν κοκκίδα τοῦ *i* ποὺ διακρίνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του.

β) Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πολὺ κακογραμμένα ἐλληνοῖταλικά κείμενα τοῦ Σ. (AE 389, 29 κ.έ.) ὁ Α. Π. μεταγράφει:

(29) *attivo* (αὐτὸ ὑπογραμμισμένο ἀπὸ τὸν Σ.) με τὸ *μαχερι πασιχα* / (30) *χορις μαχερι*.—Sotto Maitlando—ορκος— † αφορκος — π — — — † ψεφτι κτλ.). Νομίζω ὅτι τὸ *πασιχα* εὐκόλῃ διαβάζεται *πασινο* (ἐλληνοῖταλικά γραμμένο), δηλ. *passivo* (*attivo*~*passivo*). Ἐπίσης, δὲν χρειάζεται *crux* πρὶν ἀπὸ τὸ αφορκος (φαίνεται ὅτι ὁ Σ. ἔβαλε πρῶτα κόμμα καὶ ὕστερα μετάνιωσε κι ἔβαλε παύλα), οὔτε ὕστερα ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἐπόμενῃ λέξι ποὺ ἀρχίζει με *π* φαίνεται ὅτι γράφει *πούστι* (=πούστη).

Πολλὰ μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν καὶ νὰ συμπληρωθοῦν. Ἡ τύχη καὶ ἡ ἔμπνευσι καὶ καλοὶ σύμβουλοι ὅποτε συνεργήσουν.

3. Μεταφραστικά

Ἡ κ. Π-Τσ. στὸν Πρόλόγὸ της (σ. 6) μιᾶ γιὰ μεταφράσεις τοῦ τετραδίου ποὺ τὴν ἀπασχολεῖ, οἱ ὁποῖες γίνονται γιὰ πρώτη φορὰ. Ἐπειδὴ τὸ καλύτερο εἶναι πάντα ὁ ἐχθρὸς τοῦ καλοῦ, γι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσουμε νὰ βελτιώσουμε μερικές.

α) σ. 65 *che delusione* καλύτερα: τί ἀπογοήτευσι, ἀντὶ τί αὐταπάτη.

β) σ. 65, 76, 126 *in quella tal società*. Μήπως ὑπαινίσσεται μύησι μασονική με ἐνδεχόμενη τελετὴ μύησης ποὺ θὰ τὸν τρώμαζε; Ἀλλιῶς οἱ ἀποδόσεις *κοινωνικὸς κύκλος* καὶ *παρέα* δὲν εὐνοοῦνται οὔτε καὶ θὰ τὸν τρώμαζαν.

γ) σ. 72-3 *non gli permise di accettare*, δὲν τοῦ ἐπέτρεψε, ὅχι δὲν τοῦ ἐπιτρέπει.

δ) 78-9 *per tutte le cristiane genti*=σὲ ὅλα (=ἀνὰ τὰ) *χριστιανικά ἔθνη* (ὅχι: ἀπὸ ὅλα...).

ε) σ. 82-3 *nel cervello che era disposto a questo* (δηλ. *στήν* *confusione del diavolo*) *anche nel sonno*. Τὸ «ἐκτεθειμένο» δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ πῇ ὁ ποιητής: *προδιατεθειμένο* εἶναι τὸ σωστό. Ἡ ἡμέρα τῶν μεγάλων πολι-

τικῶν μεταμορφώσεων τοῦ εἶχε δημιουργήσει (τοῦ ποιητῆ) τέτοιαν σύγχυση στὸ μυαλό, ὥστε αὐτὴ ἡ σύγχυση συνεχίσθηκε καὶ τὴν νύχτα, ἀπὸ τὴν προδιάθεση τοῦ μυαλοῦ (cervello), ποὺ ὑπῆρχε.

στ) Lascia il suo proposito (ἀφήνει τὴν ὑπόθεσή του)· καλύτερα: τὸ θέμα του (πρόθεση, σκοπός).

ζ) σ. 115 se si possa fare un volo e legare *le impressioni* che riceveva *con quella* dell'uomo che apparve primo (ὑπογραμμίζω)... «μὲ τίς ἐντυπώσεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορά». Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι διπλό: 1) ὁ ποιητὴς μεταβαίνει ἀπὸ τίς ἐντυπώσεις ποὺ θὰ περιγράψῃ γιὰ τὸν Κρητικὸ στὴν ἐντύπωση (con quella) ποὺ σχημάτισε ὁ ἄνθρωπος ποῦ... Στὸ κείμενο καὶ τὴν μεταγραφή (AE 361 b 27-9) τὸ *quella* εἶναι φανερό. 2) ποῖος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορά. Ἡ κ. Π.-Τσ. τὸν δηλώνει μὲ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι: «ὁ Ἀδάμ». Καλύτερα λοιπὸν νὰ ἀντικαταστήσουμε «μὲ τὴν ἐντύπωση τοῦ Πρωτόπλαστου». Γιατὶ ὁ ποιητὴς προτίμησε ἐνὶ γὰρ τὸν Ἀδάμ, νομίζω πῶς εἶναι εὐλογο. Αὐτὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μωρὸ γιὰ νὰ ἔχῃ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν μήτρα κιόλας. Αὐτὸς ξύπνησε μονομιᾶς μέγας καὶ ξαφνιάστηκε ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐντύπωση (*quella*).

η) σ. 125 *diventarono subalterne e dominarono quelle degli occhi* ὅχι «ὑποτάχτηκαν καὶ κυβερνοῦσαν» ἀλλὰ ἔγιναν ὑποταχτικὲς καὶ κυριάρχησαν. Αὐτ. ... «occhi interni ... vedono vinamente; e alle volte † *tali* † *che le piu belle fantasie non vedono vegliando*» (ὑπογραμμίζω)· «καὶ πολλὲς φορὲς τέτοια ποὺ οἱ πιὸ ὁμορφες φαντασίες δὲν βλέπουνε στὸν ξύπνιο»· καλύτερα: «καὶ μερικὲς φορὲς τέτοιες, ποὺ τίς πιὸ ὁμορφες φαντασίες δὲν (τίς) βλέπουν μὲ ἀνοιχτὰ μάτια (στὸν ξύπνιο)». Ὁ λόγος εἶναι, γιατί οἱ φαντασίες βλέπονται μόνο, δὲν βλέπουν.

θ) σ. 127 *in quel momento si addormenta la compassione per gli altri*, τὸ *si addormenta* μεταφράζεται ἐνεργητικὰ «ἀποκοιμίζει τὴ συμπάθειά του». Δὲν νομίζω ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Σ. «ἐκείνην τὴν στιγμή ἀποκοιμίζεται ἡ συμπόνια του γιὰ τοὺς ἄλλους». Καὶ ἄλλες φορὲς ἔχω γράψῃ ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τοὺς ἀνόητους ρομαντισμοὺς τοῦ πρώιμου δημοτικισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι ἡ δημοτικὴ δὲν ἔχει παθητικὴ φωνή, καὶ ὅτι ὅπου βρίσκουμε μιὰν τέτοια τὴν μετατρέπουμε σὲ ἐνεργητικὴ. Καὶ ὑπάρχει παθητικὴ φωνή καὶ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴ. Ἀλλιῶς ἡ γλώσσα θὰ τὴν εἶχε καταργήσει.

ι) σ. 128 *gli corre colle mani al collo*, ὅχι: «ἄπλωσε τὰ χέρια στὸ λαιμό του» ἀλλὰ καλύτερα: «τοῦ ἐπιτέθηκε ἀπλώνοντας τὰ χέρια στὸ λαιμό του».

ια) σ. 132 *precipitar colui che dorme là su quel letto*, ὅχι «νὰ τὸν ξεκάνης...», ἀλλὰ «νὰ γκρεμίσης αὐτὸν ποῦ...».

ιβ) σ. 133 Ἡ ἰταλικὴ ἔκφραση «dio me ne liberi» ἢ «dio mi liberi» ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν δική μας ἀπευχή: «Θεὸς φυλάξοι».

ιγ) σ. 133-4 gli dirò che scrivesse=θα τοῦ πῶ νὰ γράψῃ (ὅχι τί νὰ γράψῃ).

Ἐλπίζω ὅτι οἱ νεοελληνιστὲς θὰ ἀποκομίσουν πλούσια κέρδη ἀπὸ τὴν πραγματικὰ πλούσια ἐργασία τῆς κ. Παχίνη-Τσαντσάνογλου. Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ γλωσσολόγοι καμιά φορὰ ἀσχολοῦνται καὶ μὲ φτωχότερα πράγματα, quisquilias. Ζητοῦν συχώρεση¹.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

1. Μιὰ λεπτολογία ἀκόμα: τὸ ἐπίτις τοῦ Σολωμοῦ (γραμμένο ἔτσι καὶ σὲ μιὰ λέξη (AE 52, 14=Τσαντσ. σ. 78) ἢ Π.-Τσ. τὸ γράφει ἐπὶ τῆς ἄγνωστο μὲ ποιά σημασία, πιθανῶς=ἐναντίον τῆς. τὸ ἐπίτις εἶναι ἐπίρρ. στὸ ἀσκῶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἰδιωματικὸ ζακυνθινὸ (:) ἐπίρρημα. πρβ. παράλληλα νεοελλ. ἐπιτοῦτον, ἐπιταντοῦ, ἐπίτηδες.

